

SZERKEZETI VÁLTOZÁSOK A REGIONÁLIS GAZDASÁGBAN

Rechnitzer János

AZ ELEKTRONIKUS VÁLTOZAT A MŰ KÉZIRATÁT TARTALMAZZA

Pécs, 2001

Pécsi Tudományegyetem
Közgazdaság-tudományi Kara

Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola

HABILITÁCIÓS ELŐADÁSOK

2.

SZERKEZETI VÁLTOZÁSOK A REGIONÁLIS GAZDASÁGBAN

Rechnitzer János

Pécs, 2001

- © Pécsi Tudományegyetem
Közgazdaság-tudományi Kar
Pécs, Rákóczi út 80.
© Rechnitzer János

Sorozatszerkesztő
Buday-Sántha Attila

ISSN 1587-6217
ISBN 963 641 845 4

A szedés és a tördelés az MTA Regionális
Kutatások Központjának a munkája
Nyomta és kötötte a Sümegi Nyomdaipari,
Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. Pécs

Tartalom

1. Az átmenet területi jellemzői	8
1.1. A szereplők	9
1.2. A területi erőforrások	32
1.2.1. A határ menti térségek	32
1.2.2. A telepítési tényezők	46
1.3. A területi politika	50
2. A térszerkezet változása, az átmenet terei	59
3. Az átmenet sajátosságai	64
4. Területi dilemmák az átmenet utáni időszakra	67
4.1. Regionális különbségek	67
4.2. Budapest helye, szerepe Közép-Európában	67
4.3. A határ menti együttműködés	68
4.4. Önkormányzati rendszer és civil szféra	69
4.5. Decentralizáció és regionalizáció	70
4.6. Környezeti gondolkodás	71
4.7. Felkészülés az európai uniós csatlakozásra	72
Irodalom	74
Angol nyelvű összefoglaló	76
A szerző	78

Ábrák

1. ábra: A külföldi működő tőke térbeli terjedése (1991, 1998)	13
2. ábra: A banksűrűség területi jellemzője (OTP-fiókhálózat nélkül)	16
3. ábra: Munkanélküliségi ráta (1992, 1999)	17
4. ábra: A területi GDP alakulása 1994–1997 között	22
5. ábra: A nonprofit jellemzők és a gazdasági potenciál kapcsolatának területi szerkezete	24
6. ábra: A demográfiai jellemzők és a népességmozgás 1990–1996 között	27
7. ábra: Egy főre jutó személyi jövedelemadó-alap (1990, 1998)	28
8. ábra: Határ menti kistérségek Magyarországon (1996)	34
9. ábra: A volt KGST-országok határ menti régióinak tipikus kapcsolattartási lehetősége	36
10. ábra: Eurorégiók és határon átnyúló regionális együttműködések Magyarország részvételével 2001-ben	43
11. ábra: Telepítési tényezők a megyékben I. (1997)	47
12. ábra: Telepítési tényezők a megyékben II. (1997)	48
13. ábra: A regionális politika intézményrendszere	53
14. ábra: A terület- és a gazdaságfejlesztés, valamint a területi GDP kapcsolata	57
15. ábra: A térszerkezet és változása (1991, 1995)	60

Táblázatok

1. táblázat: A területi gazdaság és annak alakítására ható tényezők a különféle gazdasági rendszerekben	10
2. táblázat: A gazdasági szervezetek számának alakulása 1988 és 1997 között	12
3. táblázat: A regionális különbségek néhány jellemző mutatója és változásuk 1994 és 1998 között	19
4. táblázat: A megyei jövedelempozíciók változása a kilencvenes évek első felében	30
5. táblázat: A határtérségek súlya az országon belül, 1998	33
6. táblázat: A határrégiók néhány gazdasági jellemzője, 1998	40
7. táblázat: A határrégiók gazdaságának teljesítménye (árbevétel és export árbevétel) 1998	41
8. táblázat: A területfejlesztési támogatások nagysága a GDP-hez viszonyítva	54

Éppen tíz esztendeje kezdődtek meg a magyar gazdaság és társadalom átalakulási folyamatai, s ebben minden rendszeralkotó elem alapvető változásokon ment keresztül. Az ország területi szerkezete, térbeli társadalmi-gazdasági folyamatai is követték a mozgásokat, vagy pontosabban határozottan visszatükrözték a szocialista politikai-gazdasági rendszer fokozatos elévülését, s az új szerkezet gyors kialakulását. Területi, települési szinten a hatások látványosak voltak. A válságtérségekben munkahelyek tömegesen szűntek meg, egy-egy ágazat összeomlásával térségek, települések kerültek nehéz helyzetbe, vagy a korábbi természetes kapcsolatok (pl. ingázási irányok, vonzáskörzetek) rendeződtek át egyik napról a másikra. A modernizáció nehézségeit az emberek, a háztartások, a gazdasági szereplők, de a politikai-társadalmi aktorok is éppen a lakóhelyükön, azaz egy meghatározott településen, térségben élték át. Így az ismeretek, a tapasztalatok mindig egy-egy jól elhatárolható területi egységhez köthetők, ami a változások egyediségét éppen úgy képviseli, mint annak törvényszerűségeit. Ugyanez vonatkozik az átrendeződésre való reagálásra is. Hiszen nemcsak az egyes szereplőknél, hanem a területi dimenzió alapján is sokféle, egymástól eltérő magatartások voltak megfigyelhetők az átmenet kedvező hatásainak erősítésére, vagy éppen a kedvezőtlenek mérséklésére.

A habilitációs előadás alapját képező tanulmányban felvázoljuk a magyarországi gazdasági és társadalmi átmenet területi jellemzőit, s egyben a magyar térszerkezet átrendeződési irányait. Megkíséreljük összefoglalni a nagy és mélyreható társadalmi-gazdasági átalakulás jellemzőit, azok hatását a területi szerkezetet alakító tényezőkre, így a területfejlesztés szereplőire, a területi erőforrásokra és mindezek alakítását kormányzati szinten megjelenítő regionális politikára. Célunk rávilágítani azokra az összefüggésekre, amelyek ugyan magyar sajátosságokként jelennek meg, de jellemzik a kelet-közép-európai országok rendszerváltozásait, s azok regionális folyamatait (*10 Jahre Transformationsprozesse in der Mitte Europas 2000*).

1. Az átmenet területi jellemzői

Mielőtt megkezdjük a területi folyamatok elemzését az átmenetben, ennek a közkezdvelt fogalomnak a meghatározását végezzük el. Értelmezésünk szerint az államszocialista tervgazdaság lebontása és a piacgazdaság teljes kiépülése közötti időszak tekinthető átmeneti gazdaságnak és társadalomnak. Ez a társadalom- és gazdaságtörténeti korszak akkor zárul le, amikor az alábbi feltételek együttesen teljesülnek, illetve többségbe kerülnek:

- az állami tulajdon leépülése, a magántulajdon dinamikus terjedése részben az állami tulajdon privatizációja révén, részben a külföldi és a hazai magántőke megtelepedésével és azok gyors térbeli terjedésével;
- a piacgazdaság intézményeinek kiépülése, mindazon törvények és szervezetek megjelenése és valós működésének megkezdése, amik a vállalkozások szabadságát, illetve a tulajdon védelmét garantálják, ezek elérhetősége a tér minden pontján, egyben minden szereplő számára;
- a korábbi gazdasági szerkezet leépülése, vagy összeroppanása után egy új gazdasági struktúra kialakulása, amiben modern – tudásigényes – ipari ágazatok mellett a szolgáltatások dinamikus terjedése a jellemző, miközben a mezőgazdasági foglalkoztatottak száma látványosan csökken, majd stabilizálódik;
- a gazdaság és a társadalom területi szerkezetében megindult átrendeződések stabilizálódnak, azaz a felerősödött területi különbségek mérséklése szervezeten és tudatosan (területi politika által) megkezdődik az országon belüli területi kohézió erősítése érdekében;
- határozottan kitapinthatók a társadalmi különbségek:
 - az egyes csoportok, rétegek között jellemzővé válnak jövedelmi differenciák, s ezek térbeli, településen belüli elkülönülése is felismerhető;
 - új, több pólusú (gazdasági, politikai, helyi-területi, szellemi) hatalmi elit alakult ki;
- a társadalmi-közösségi önszerveződés (nonprofit szervezetek) tömegessé válnak, azok hatása, befolyása lassan kimutatható.

Az átmenet időszakában a területi hatások felerősödnek. A korábbi gazdasági és politikai rendszertől eltérően a térbeli tényezők nemcsak más megvilágításba kerülnek, hanem egyben új, eddig nem ismert jelenségeket is felszínre hoznak (Rechnitzer, 1993; Enyedi, 1994, 1996). Az átmenet jellemzőit a térszerkezetben úgy vizsgáljuk, hogy fontosabb tényezőit összehasonlítjuk a különféle gazdasági-

társadalmi rendszerekben. Az így felvillantott eltérésekkel és azonosságokkal közelebb kerülünk az átmenet területi sajátosságainak megértéséhez. Az *1. táblázatban* a területi folyamatok szereplőit, a domináns erőforrásokat és a területi politika alkotóit gyűjtöttük össze. Mindezen jellemző ismérveket megadtuk az államszocialista tervgazdaságra, a modern és a posztmodern piacgazdaságokra, s az összehasonlító elemzés alapján tettünk kísérletet az átmenet sajátosságainak bemutatására.

Elemzéseink során az államszocialista tervgazdaság alatt az állami (közösségi) tulajdon meghatározó súlyát értjük, a gazdaság és a társadalom központi irányítását, állami szinten a feladatok tömeges meglétét, míg a helyi-területi szinten csupán azok végrehajtását. A modern piacgazdaság alatt a keynesi és neokeynesi gazdaságpolitika alkalmazását, a jóléti állam intézményeinek kiépülését és működését, a területi különbségek mérséklését, a leszakadó térségekben a felzárkózás feltételeinek (infrastruktúra, ipartelepítés) megteremtését. A posztmodern piacgazdaságnak azt tekintjük, ahol fokozatosan leépülnek a jóléti állam intézményei, az integrációs folyamatok felerősödnek, határozott a decentralizáció, s ennek megfelelően a terület, mint új fejlesztési erőforrás jelenik meg.

1.1. A szereplők

A korábbi egy pont gazdaságot felváltotta a térgazdaság. Az árak, a bérek, a termelés költségeinek alakulását az egyetlen gazdaságirányító és szervező központ határozta meg az államszocialista rendszerben, a piaci hatások csak közvetetten, utólag, nem egységesen érvényesültek. A területi különbségek lényegében a termelési feltételekben – a megélhetéssel, a munkahelyekkel, az életkörülményekkel ellentétben – nem voltak látványosak, így a térbeli hatások a gazdaság működésében jelentéktelen tényezővé váltak. *A piacgazdaság viszont már térgazdaság.* Hiszen a tér más és más pontjain különböző költségek és árak alakulnak ki, a termelési tényezők ezen eltérő költségterek között mozognak, ami magával hozza egyes térségek leértékelődését, míg mások „gazdasági tereinek” aktivizálódását. A piacgazdaság együtt járt az új *területi szereplők* megjelenésével és a korábbiak funkcióinak átrendeződésével.

Az *állam* szerepe megváltozik. Az államszocialista tervgazdaságban a politika centrum a döntések egyedüli színhelye, a területi gazdaság folyamatait csupán az állami döntések alakítják. Addig a piacgazdaság megjelenésével az állam fokozatosan kivonul a gazdasági akciókból, s ennek megfelelően közvetlen hatása a területi gazdaságra csökken. Az átmenet területi folyamataiban éppen a gazdasági szerkezet robbanásszerű átalakulása miatt a „romok eltakarítása” válik az állam egyik legfontosabb feladatává. Az állam tehát határozottan jelen van

1. táblázat

*A területi gazdaság és annak alakítására ható tényezők
a különféle gazdasági rendszerekben*

Megnevezés	Államszocialista tervgazdaság	Az átmenet gazdasága	Modern piacgazdaság	Posztmodern piacgazdaság
<i>SZEREPLŐK</i>				
Állam	Irányító és döntési centrum, ágazat- fejlesztés a priori- tás	Kivonuló állam, szerepkeresés, kí- sérletek a területi válságok kezelésére	Célirányos akciók a területi külön- ségek mérséklésére	Közösségi (EU) akciók támogatása, országon belüli kohézió erősítése
Gazdasági szervezetek	Mérsékelt számú, centrumból irányí- tott	Vállalkozások, külföldi tőke, privatizáció, vegyes tulajdon	Közép- és nagy- vállalatok	Kis- és középvál- lalkozások, multik, klaszterek
Helyi közösség	Nincs szerep, csupán közvetítés	Gazdasági funkci- ók, közvetítés, szerepkeresés	Jelentős mozgás- tér, feladatátvállá- lás	Helyi gazdaságfej- lesztés
Nonprofit szervezetek	Nem működnek	Funkciókeresés, elismertség és támogatás hiánya	Állami szerepek átvállalása, részvé- tel a döntésben	Részvétel bővül, partnerség
Háztartások	Az egysíkú kínálat fogyasztója	Gyenge gazdasági erő, nem terület- alakító	Felismert gazdasá- gi szereplő	Terület- és kör- nyezetformáló
<i>ERŐFORRÁSOK</i>				
Térbeli helyzet	Nem jelentős, az ipartelepítésnél vették figyelembe	Felértékelődik, centrumok meg- közelítése, a határ- menti helyzet új megközelítést jelent	Centrumok és perifériák elkülönülése	Felzárkózás, esélybiztosítás
Telepítési tényezők	Természeti ténye- zők, a munkaerő tömege	Munkaerő tömege, képzettség, infra- struktúra	Komplex telep- helykínálat	Gazdasági miliő
Helyi- regionális piac	Nem jellemző, területi sajátosság nincs	Formálódó piacok, minimális belső kapcsolatok	Agglomeratív tényezők, kooperációk	Szinergia, endogén fejlesztés
<i>TERÜLETI POLITIKA</i>				
Célok	Nem egyértelmű, kiegyenlítés, elvek felülről	Területi különbsé- gek, válságkezelés, infrastruktúra- fejlesztés	Felzárkózás, egy- értelmű elvek, de még többségében felülről	Elvek alulról, endogén fejlesztés, kohézió

A táblázat a következő oldalon folytatódik!

Megnevezés	Államszocialista tervgazdaság	Az átmenet gazdasága	Modern piacgazdaság	Posztmodern piacgazdaság
<i>TERÜLETI POLITIKA</i>				
Intézmények	Centralizált	Eszköz és kompetencia nélküli decentralizáció	Decentralizáció	Szubszidiaritás elve
Eszközök	El- és leosztás elvei nem követhetők	Szabályok képlekenyek, nem egyértelműek, források átfedése	Átlátható és célirányos, országos szint	Partnerkapcsolatok alakítása, közösségi szint
Területi tervezés	Ideológia megjelenítése	Nemzeti program hiánya, nem megfoghatók az érintettek	Társadalmi-gazdasági fejlesztés, nemzeti tervek és programok	Nemzetközi trendek, helyi alkalmazkodás, széles körű részvétel

Forrás: Rechnitzer, 1998.

az átmenet térgazdaságában. Szerepe még nem a célirányos beavatkozás, azaz a gazdaság területi működési feltételeinek (pl. közlekedési infrastruktúra kiépítése, telephelyi kínálat, közbeszerzések, helyi támogatások és kedvezmények) tudatos alakítása – mint a modern piacgazdaságokban –, s ezzel a területi különbségek mérséklése, hanem a *válságok kezelése*, azok utólagos hatásainak csökkentése.

Az átmenet időszakában Magyarországon a korábbi néhány ezer *gazdasági szervezet* helyett több százezer új gazdasági egység jött létre, viszonylag gyorsan (2. táblázat). Ezek egyrészt széttörték a helyi-térségi monopóliumokat, másrészt alakítói lettek a lokális-regionális piacoknak. Továbbá új és új érdekek tömege bukkant fel, s azok érvényesítésének és kezelésének dimenziói bővültek, többek között a lokális szinttel (pl. helyi adók, telephelyek létesítése, munkaerő-szükséglet).

A *külföldi működő tőke* területi terjedésével látványosan jellemezhetjük a magyar térszerkezet sajátosságait (1. ábra). Az 1991-es bázison vizsgálva, az egy lakosra jutó külfölditőke-állománnyal szemléltethetjük a külföldi befektetések ugrásszerű növekedését és terjedésének a területi egységek – esetünkben a megyék – szerinti határozott differenciálódását. A legkedvezőbb befektetési hely a főváros. A vidéki átlagot, de annak legmagasabb szintjét többszörösen meghaladja az egy főre jutó külfölditőke-állomány növekedése¹ 1996-ra. A következő,

¹ Amíg Budapest esetében 18,4-szeres a növekedés 1991–1995 között, addig a következő legjobb helyzetben lévő Győr-Moson-Sopron megyében csupán 8-szorosra emelkedett az egy főre jutó működőtőke-állomány.

2. táblázat

A gazdasági szervezetek számának alakulása 1988 és 1997 között

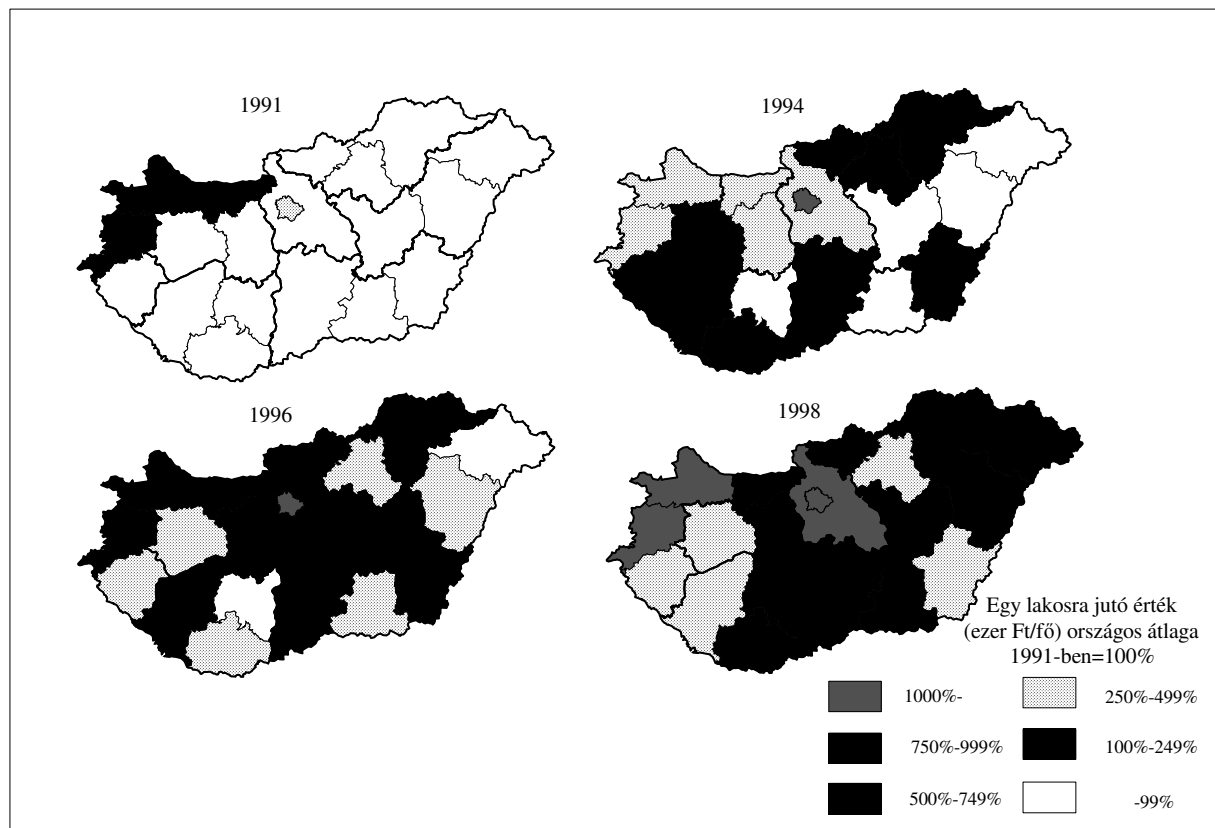
Megnevezés	Gazdasági egységek, db		Vállalkozásaktivitás (10 000 lakosra jutó szervezetek száma)		Növekedés mértéke %-ban
	1988	1997	1988	1997	1997/1988
<i>Közép-Magyarország</i>	10 922	288 411	37	1006	2732
Budapest	8 166	215 164	41	1156	2843
Pest	2 756	73 247	29	728	2530
<i>Közép-Dunántúl</i>	4 968	72 409	45	650	1458
Fejér	1 773	26 708	42	626	1492
Komárom	1 371	20 820	44	671	1531
Veszprém	1 824	24 881	48	661	1372
<i>Nyugat-Dunántúl</i>	4 999	69 861	50	704	1414
Győr	2 032	30 831	48	726	1524
Vas	1 392	15 852	51	588	1158
Zala	1 575	23 178	52	779	1497
<i>Dél-Dunántúl</i>	5 643	67 903	56	689	1231
Baranya	2 196	29 083	53	719	1365
Somogy	1 979	23 497	58	703	1208
Tolna	1 468	15 323	58	621	1062
<i>Észak-Magyarország</i>	6 528	62 490	50	487	971
Borsod	3 581	34 280	48	464	970
Heves	1 730	17 950	52	551	1051
Nógrád	1 217	10 260	55	468	856
<i>Észak-Alföld</i>	8 219	82 924	54	540	1008
Hajdú	2 474	31 966	45	586	1302
Jász	3 762	21 701	89	521	582
Szabolcs	1 983	29 257	35	511	1452
<i>Dél-Alföld</i>	7 702	90 238	56	665	1193
Bács	3 153	35 301	58	657	1127
Békés	2 294	22 470	57	564	993
Csongrád	2 255	32 467	52	769	1492
Ország összesen	48 981	734 236	48	724	1525

Megjegyzés: 1988-ban az ipari és mezőgazdasági vállalatok és szervezetek, valamint a boltok száma.

Forrás: Területi statisztikai évkönyv, 1988, 1997.

1.ábra

A külföldi működő tőke térbeli terjedése (1991,1998)

Forrás: Területi statisztikai évkönyv alapján saját számítás.

egyértelműen elhatárolható külföldi befektetési övezet a Nyugat-Dunántúl térsége (Vas, Győr-Moson-Sopron megye), az M1-es autópálya környéke, ennek következtében Budapest nyugati agglomerációs térsége és Fejér megye, azon belül is Székesfehérvár. Ezekben a térségekben az elemzett időszak végére a tőkeállomány koncentrációja növekedett. Az okok az alábbiak:

- a kedvező közlekedési kapcsolatok, elsősorban autópályán történő megközelítés,
- a centrumok gyors elérhetősége,
- az ipari termelési tapasztalatokra épülő magas munkakultúra,
- a korábban is meglévő, sokirányú nemzetközi termelési-értékesítési kapcsolatok,
- a kedvezőbb infrastrukturális felszereltség (telefonellátottság, közlekedési kapcsolatok, közművek) és a kellemes városi miliő,
- magas helyi támogatottság, az alkalmazkodási stratégiák kialakítása és célirányos működtetése (pl. a területek előkészítettsége, a zöldmezős beruházások favorizálása, ipari parkok létesítése, helyi adópolitika).

A külföldi tőke *területi koncentrációja egyben funkciók szerinti tagoltságot* is jelent. Budapest mint főváros döntően a tercier tevékenységeket tömöríti (pénzügyi szolgáltatások), illetve azokat a gazdasági szerepköröket, amelyek az országos – számtalan esetben a közép-európai – léptékű piacok irányítását végzik (vállalati központok, irányító centrumok), továbbá az információkhoz, a gazdaság új szektorainak szervezéséhez, befolyásolásához (üzleti, gazdasági szolgáltatások) tartoznak. A vidéken belül, a fővárost övező – többségében a nyugati – agglomerációs térségekben (lényegében Pest megye) a kereskedelmi (bevásárlóközpontok), a raktározási, a logisztikai funkciókhoz rendelhető tevékenységek tömörülnek. Míg az Északnyugat-Dunántúlon (Győr-Moson-Sopron, Vas, Fejér, az utóbbi időben Komárom-Esztergom) az ipari tömegtermelésre szakosodott egységek telepedtek meg (*Diczházi, 1997*). Természetesen az ország többi térségében is jelen van a külföldi tőke. Külföldi érdekeltségek találhatók például Hajdú-Bihar, Heves, Csongrád, Baranya megyében, ezek az egységek egy-egy hazai ágazat termelését ugyan jelentősen befolyásolják, de azok önmagukban vagy a meglévő néhány egység révén nem képesek elérni az előbb ismertetett koncentrációt.²

A külföldi tőke mellett új tényező a *szolgáltató szektor robbanásszerű előretérése*. Ezen belül is kiemelt figyelmet érdemelnek a *pénzügyi szolgáltatások*, hiszen a pénzügyi világ a gazdaság érrendszerét képviseli, egyben a megtelepedése jelzi, hogy egy-egy centrum vagy térség milyen megítélést kap, azaz a gazdasági

² Ellenpéldaként említsük meg Tolna megyét, ahol nem érte el 1995-ben az egy főre jutó külföldi tőke nagysága az 1991-es országos átlagot (95%), Szabolcs-Szatmár-Bereg megye esetében viszont annak csak a felét közelítette meg (58%).

bázisa milyen új igényeket jelenít meg. A területi szerkezet változását jól illusztrálja, hogy 1995 és 1997 között a bankfiókok koncentrációs folyamata megindult, ami egyben területi átrendeződéssel is együtt járt (2. ábra). A Tisza vonalától keletre lévő térségekben kedvezőtlenebb a bankellátottság. Ellenben a nyugati régiókban a banksűrűség emelkedik, így az üzleti-pénzügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés e régiókban lényegesen jobb, ami aztán visszahat a gazdasági fejlődésre, annak megújításának erősítésére. (Példa erre Fejér megye, ahová rövid három év alatt kilenc bankfiók települt, döntően Székesfehérvárra, jelezve a város gazdaságának pozitív megítélését.)

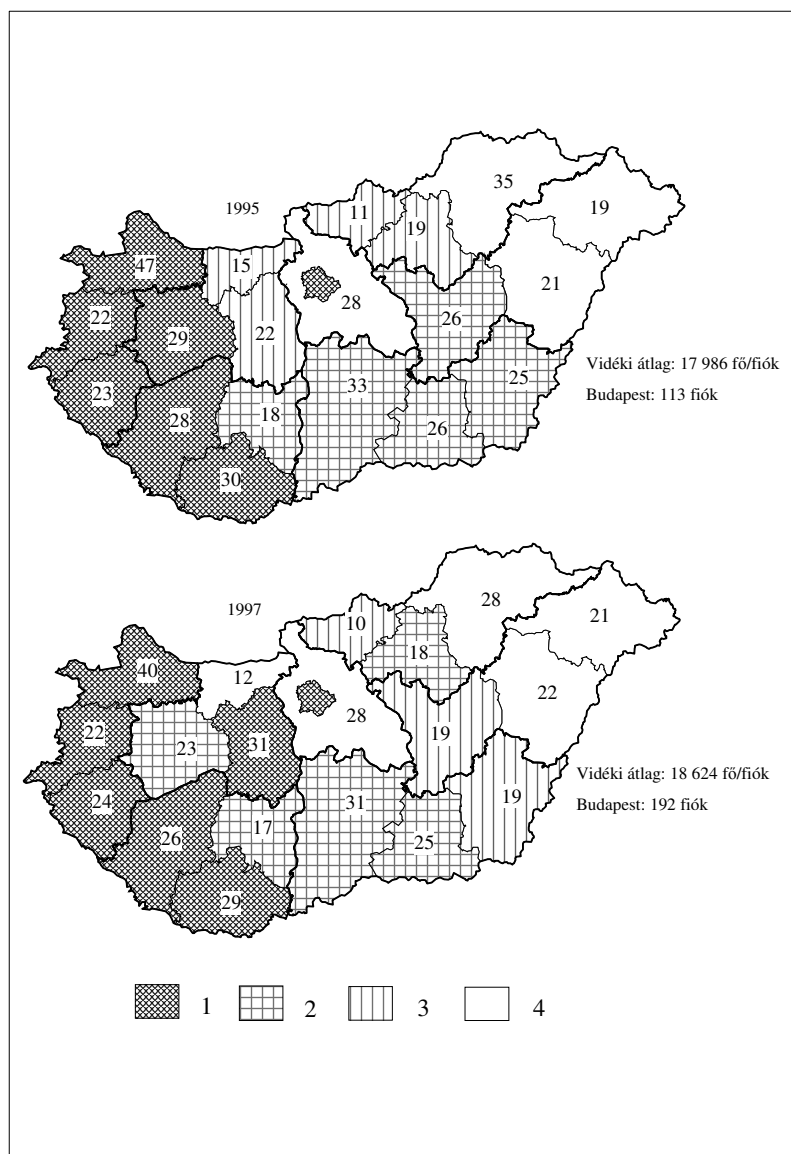
A munkaerő-állomány nagyságában és területi szerkezetében is alapvető változásokat regisztrálhatunk az átmenet időszakában. Míg 1989-ben 4247 ezer fő foglalkoztatott volt az országban, addig 1998-ra számuk 2367 ezer főre esett. A munkanélküliségi ráta az átmenet első éveiben (3. ábra) azokban a térségekben emelkedett látványosan, ahol

- a hagyományos nehézipari ágazatok (kohászat, bányászat) voltak a meghatározóak;
- a privatizációs folyamatok nem, vagy kimondottan késve indultak meg (Rechnitzer, 1999);
- a telephelyi ipar volt többségben, mivel a kelet-európai piacok radikális elvesztése súlyosan érintette az „egy település egy vállalat” jellegű centrumokat és vonzáskörzetüket;
- tömeges volt az ingázók kibocsátása, mivel a fővárosban és a nagyobb gazdasági centrumokban a szerkezetváltás következtében az elbocsátások elsőként a kevésbé szakképzett, ingázó dolgozókat érintették;
- a mezőgazdaságban – és részben az élelmiszeriparban – történő foglalkoztatás volt a jellemző, mivel a mezőgazdaság tulajdonosi szerkezete átalakult, illetve a kereslet változása következtében a termelés jelentősen visszaesett.

Az átmenet első időszakában kialakult területi foglalkoztatási szerkezet csak fokozatosan alakult át. Budapesten és az ország nyugati térségeiben a munkanélküliek aránya mérsékelt, sőt ezekben a térségekben már bizonyos szakmákban hiánnyal kell számolni, míg az ország déli és keleti, északkeleti térségeiben a foglalkoztatási feszültségek tartósnak tekinthetők. Ezekben a térségekben a felesleges munkaerő többsége szakképzetlen, mérsékelt munkakultúrával rendelkezik, a tömeges foglalkoztatást nyújtó munkahelyek egyelőre nem ezekben a régiókban települnek meg, s a szolgáltató szektor felszívó képessége is alacsony. Megfigyelhető, hogy a tartós munkanélküliséggel rendelkező térségekben nagyon lassú az elmozdulás a munkahelyek számának növelésében, hiszen a regionális hátrányok nemcsak a humán erőforrásokban, hanem a területi gazdaság és a társadalom számos tényezőiben együttesen kimutathatók.

2. ábra

A banksűrűség területi jellemzője (OTP-fiókhálózat nélkül)

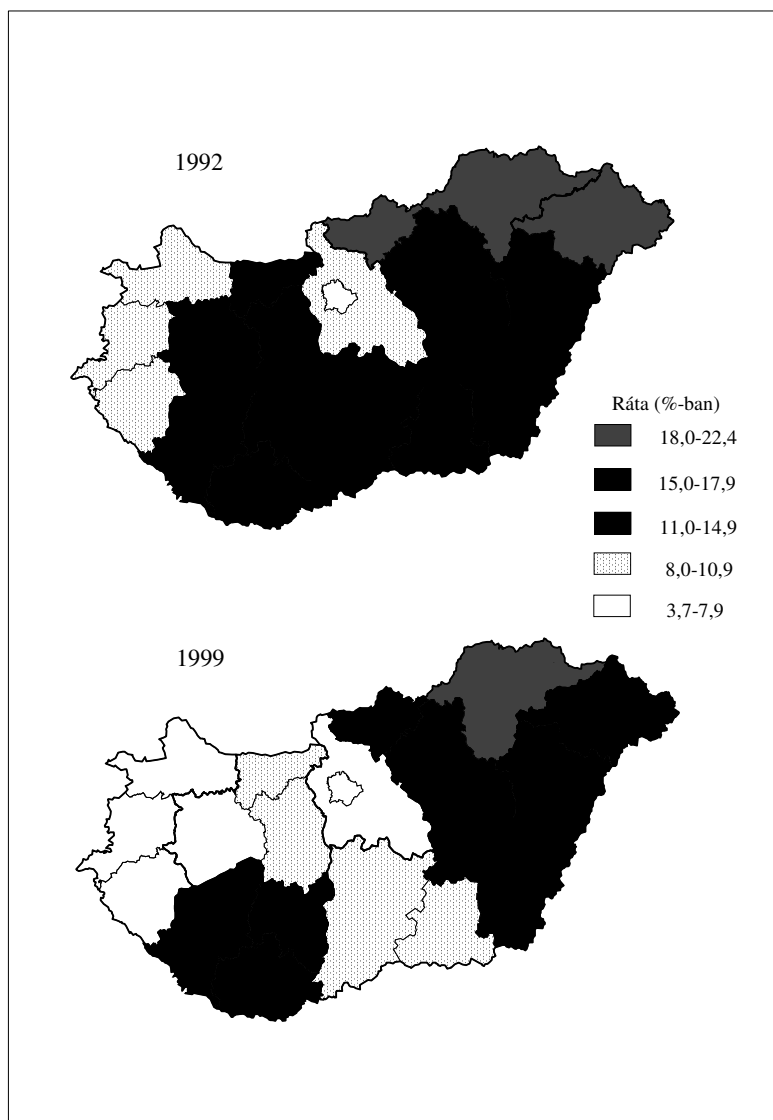
Jelmagyarázat: 1 – jóval a vidéki átlag felett; 2 – a vidéki átlag felett; 3 – a vidéki átlag alatt; 4 – jóval a vidéki átlag alatt.

Megjegyzés: Bankfiókok sűrűsége – egy fiókra jutó lakosságszám.

Forrás: Magyar pénzügyi és tőzsdei almanach, 1994–95, 1996–97, CD-telefonkönyv.

3. ábra

Munkanélküliségi ráta (1992, 1999)

Forrás: Regionális statisztikai évkönyv. Negyedéves megyei statisztikai évkönyv.

Az ország nyugati térségeiben és a fővárosban koncentrálódik a külföldi és a nemzeti tőke, valamint ezekben a régiókban bővül dinamikusabban a szolgáltató szektor. A népesség mobilitása a mérsékelt lakáspiac miatt még látványosan nem indult meg, így a befektetések fogadási feltételei a fejlett régiókban azonban egyre jobban módosulnak (pl. a telepítési és üzemeltetési költségek növekednek, ugyanakkor a lokális piacok erősödnek, viszont munkaerőhiány jelentkezik). Mindez szükségszerűen *szélesíti a külföldi és a nemzeti tőke további térbeli terjedését*. Ennek alakításában elsőként a gazdaságpolitika (pl. tartós adókedvezmények, letelepedési támogatások) lépett, majd a kilencvenes évek közepére a regionális politika is szerepet kapott (pl. az ipari parkok létrehozásának ösztönzése).

A befektetések területi terjedése és az autópálya-hálózat térbeli kiterjedése között szoros kapcsolat mutatható ki a kilencvenes években. Egyértelműen bizonyítható, hogy a fővárosból, mint a magyar gazdaság irányításának és szervezésének központjából gyorsan – és elsősorban az autópályákon – elérhető centrumokban vagy térségekben nőtt a külföldi befektetők aránya (*Matolcsy–Diczházi, 1998*), miközben ezen centrumok és gazdasági központok aktivitása is fokozódott. A kedvező közlekedési kapcsolatokkal és elérhetőséggel nem rendelkező régiók (az Alföld, azon belül döntően a Tiszántúl és Észak-Magyarország) nem versenyképesek, így a gazdasági szerkezetük átalakítása is lassabban valósul meg. Az átmenet további sajátossága, hogy a *főváros elszívó hatása a humán erőforrásokban is fokozódott*. A vidéken sikeres gazdasági menedzsment „igazi” karriert az országos vagy éppen nemzetközi piacon is jelen lévő gazdasági szervezeteknél tudnak befutni. Egyre erőteljesebbé vált Budapestre vagy az agglomerációba történő költözése, vagy a napi-heti menedzsringázás, ami szintén hozzájárult a vidéki terek kiürüléséhez.

Az átmenetben tehát felerősödik és egyben tartalmában újraszerveződik Magyarország *egyközpontúsága*. Az egyedüli innovációs centrum – valójában ez közép-európai sajátosságnak is tekinthető, hiszen ilyen példával találkozunk Csehországtól kezdve, Szlovákián át egészen Bulgáriáig – *Budapest*. A főváros szerepköreinek modernizációja rendkívül gyorsan zajlott és zajlik ma is. Azoknak a regionális központoknak az átalakulása lesz még sikeres, amelyek megközelíthetősége a fővárosból kedvező, s egyben nem a hagyományos ipari termeléshez kapcsolódó ágazati szerkezettel rendelkezik.

A *regionális különbségek* az országon belül jelentősek voltak, s azok időbeli változásában sem lehet számottevő elmozdulást kimutatni (*3. táblázat*). A vizsgált két időpontban a regionális különbségek alsó és felső értéket képviselő területi egységekben eltérések nincsenek, sőt Budapest az előnyét valamelyest még növelte is. Az általános gazdasági pozícióikat a megyék megtartották, hiszen a Budapest és a nyugati határ menti megyék érték el átlagot meghaladó

3. táblázat

A regionális különbségek néhány jellemző mutatója és változásuk 1994 és 1998 között

Tényező	1 9 9 4					1 9 9 8					Változás 1998/1994, %
	Minimum	Területi egység	Maximum	Területi egység	Regionális különbség, %	Minimum	Területi egység	Maximum	Területi egység	Regionális különbség, %	
GDP mértéke, ezer Ft/lakos*	252	Szabolcs	767	Budapest	304,4	443	Nógrád	1 575	Budapest	355,5	116,8
Beruházás, ezer Ft/lakos	30 763	Nógrád	129 196	Budapest	420,0	77 114	Nógrád	294 825	Budapest	382,3	91,0
Munkanélküliség, %	5,7	Budapest	21,3	Szabolcs	373,7	3,6	Budapest	17,7	Borsod	491,7	131,6
Export aránya az ipari értékesítésben, %	13,1	Baranya	52,9	Vas	403,8	23,3	Tolna	78,5	Vas	336,9	83,4
Iparban foglalkoztatot- tak, %	18,8	Budapest	43,4	Fejér	230,9	19,3	Budapest	51	Komárom	264,2	114,5
Szolgáltatásokban foglalkoztatottak, %	42,1	Fejér	76,3	Budapest	181,2	40,9	Vas	80,4	Budapest	196,6	108,5
Üzleti szolgáltatásokban foglalkoztatottak, %	2,9	Vas	9,4	Budapest	324,1	1,3	Nógrád	12,5	Budapest	961,5	296,6
Bankfióksűrűség, lakos/bankfiók**	7 046	Győr	18 161	Szabolcs	257,7	4 930	Győr	18 509	Pest	375,4	145,7
Gazdasági társaságok, darab/ezer lakos	3,3	Heves	18	Budapest	545,5	6	Vas	33,6	Budapest	560,0	102,7
Egyéni vállalkozások, darab/ezer lakos	46	Nógrád	112,7	Somogy	245,0	31,3	Borsod	54,7	Zala	174,8	71,3
Külföldi tőkebefekte- tés (külföldi részese- dés a jegyzett tőké- ben), ezer Ft/lakos	10,1	Szabolcs	267,7	Budapest	2 650,5	26,6	Tolna	705,8	Budapest	2 653,4	100,1
Foglalkoztatottak havi bruttó keresete, ezer Ft	26,9	Nógrád	43,1	Budapest	160,2	52,4	Szabolcs	91,7	Budapest	175,0	109,2

A táblázat a következő oldalon folytatódik!

Tényező	1 9 9 4					1 9 9 8					Változás 1998/1994, %
	Minimum	Területi egység	Maximum	Területi egység	Regionális különbség, %	Minimum	Területi egység	Maximum	Területi egység	Regionális különbség, %	
Kereskedelmi forgalom, ezer Ft/lakos*	111,4	Szabolcs	227,7	Győr	204,4	176	Borsod	541	Budapest	307,4	150,4
SZJA mértéke, ezer Ft/lakos	13,3	Szabolcs	43,8	Budapest	329,3	29,9	Szabolcs	109,4	Budapest	365,9	111,1
Gépjárműsűrűség, db/1000 lakos	139,1	Jász	267,8	Budapest	192,5	157	Jász	294	Budapest	187,3	97,3
Telefonsűrűség, db/100 lakos	5,6	Szabolcs	27,9	Budapest	498,2	224	Szabolcs	498	Budapest	222,3	44,6
Csatornázottság, bekapcsolt lakások aránya, %	16,3	Pest	89,4	Budapest	548,5	22,3	Bács	90,7	Budapest	406,7	74,2
Hulladékgyűjtés bekapcsolt lakások aránya, %	35,9	Szabolcs	99,8	Budapest	278,0	54	Jász	99,8	Budapest	184,8	66,5
Kutató-fejlesztő helyeken dolgozók, dolgozók/tízezer lakos***	1,1	Komárom	107,7	Csongrád	9 790,9	0,4	Nógrád	120,2	Budapest	30 050,0	306,9
Tudományos fokozattal rendelkezők	1	Nógrád	17,6	Budapest	1 760,0	0,05	Nógrád	24,6	Budapest	49 200,0	2795,5
Kutatás-fejlesztési kiadások, Ft/lakos	63	Nógrád	12 620	Budapest	20 031,7	14	Nógrád	21 640	Budapest	154 571,4	771,6

Megjegyzés: * az 1998-as adat helyett az 1997-es adat szerepel; ** 1998-ban a városokban található bankfiókok; *** az 1994-es adat helyett 1995-re vonatkozó adat szerepel.

Forrás: Területi statisztikai évkönyv, 1994, 1995, 1997, 1998.

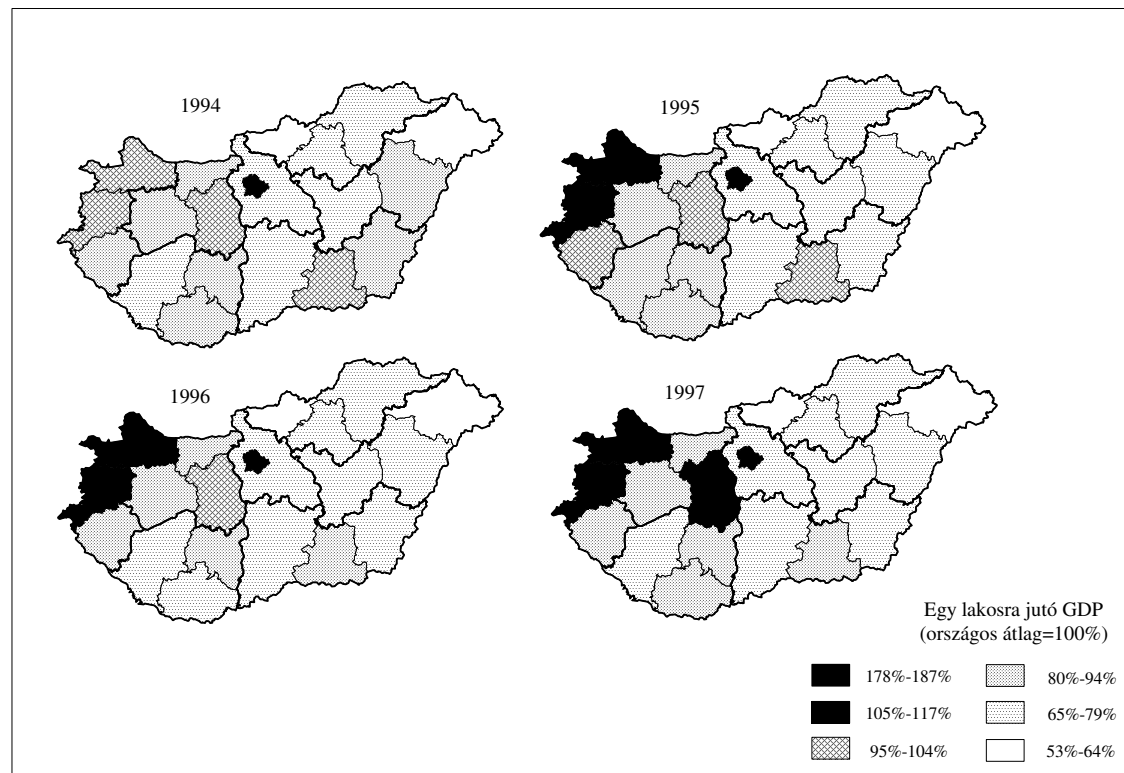
bruttó hazai termék (GDP) növekedést, míg a keleti országrészben tovább tart a lemaradás, a területi gazdaságok alacsony jövedelemtermelése (4. ábra). A regionális különbségek 1994 és 1998 között mindezek következtében éppen a gazdasági potenciált képviselő tényezőkben emelkedtek. A területi egységnél a GDP nagyságában, a foglalkoztatási különbségekben (munkanélküliségben), a szolgáltatási szektor térnyerésében (foglalkoztatás és intézmények), valamint az innovációt megtestesítő tényezőkben (kutató-fejlesztés jellemzői) folytatódott a határozott elkülönülés. Az infrastrukturális ellátottságot jellemző néhány tényező esetében viszont valamelyest csökkentek a regionális különbségek (telefonellátottság, csatornázottság, hulladékéelhelyezés). Ezek az utóbbi tényezők jelzik, hogy részben a piaci alapon szervezett szolgáltatások (telefon), részben pedig a kormányzati és helyi kezdeményezések (csatornázás és hulladékéelhelyezés támogatása) hatására lassú kohézió kezdődött meg Magyarországon a területi egységek között.

Az önkormányzati rendszer létrejöttének nemcsak a *helyi közösségek* önmagukra találásában volt döntő jelentősége, hanem abban is, hogy egy új gazdasági szereplőként jelentek meg. Az államszocialista tervgazdaságban Magyarországon közel 1200 helyi (települési) kormányzat működött. A demokratikus államrend megteremtésének első lépése volt, hogy a korábban „összevont” települések önállóságot kaptak, megalakíthatták saját helyi kormányzatukat, amelyek száma jelenleg 3200 körül van. Az önkormányzat, mint az államszervezet helyi egységes vagyonnal rendelkezik, rendszeres bevételekre tesz szert, az intézményeit működteti, munkahelyet biztosít, hatást gyakorol a lokális-regionális piacra (pl. helyi beszerzések, foglalkoztatás, jövedelem), illetve szerepet vállal a helyi gazdaságfejlesztésben, annak bizonyos feltételeinek alakításában (pl. helyi adók, kínálatorientált helyi gazdaságfejlesztés). Az átmenetben az önkormányzati szektor még a szerepeit keresi, mivel nem került tisztázásra az állami és helyi (települési) feladatok közötti egyértelmű feladatmegosztás. Az állam – éppen szerepének átrendeződése miatt – egyre több funkciót kíván az alsóbb szintre leadni, miközben azokhoz nem, vagy kevésbé rendelt költségvetési forrásokat. Ugyanakkor az önkormányzatok a korábban kialakult állami-közösségi funkcióhoz kapcsolódó intézményrendszert már nem képesek a mérsékelt állami források alapján működtetni, így konfliktusokba kerülnek a helyi ellátás átszervezésében a lakossággal.

Az átmenet sajátossága tehát, hogy a *helyi-területi közösségek önálló gazdasági szereplőkké lépnek elő*, azok ebben az időszakban még funkcióik szervezésével vannak elfoglalva. Megindul a *helyi gazdaságfejlesztés* (Pálné Kovács– Csefkó, 1997) terveinek és akciótereinek kiépülése, s ez által a lokális és regionális piacok – fokozatos – befolyásolása.

4.ábra

A területi GDP alakulása 1994-1997

Forrás: Területi statisztikai évkönyv

A helyi társadalom terei folyamatosan szerveződnek. A *helyi közösségek* önszerveződésének akadályai elhárultak, célok sokaságának érdekében tömegesen jöttek létre nonprofit *szervezetek* (*alapítványok, egyesületek, közhasznú társaságok*). A helyi értékek megóvása és gyarapítása éppen úgy megtalálható tevékenységükben, mint a különféle intézmények működésének támogatása, vagy éppen az egyre sokszínűbb társadalmi csoportok érdekérvényesítő szervezetei. A helyi társadalom és közösség felértékelődése *gazdasági hatásokat indukál*, befolyásolja a lokális-regionális piac kialakulását (pl. újabb kínálati tényezők révén további javak és szolgáltatások telepednek meg), ugyanakkor a település-, a térségmenedzsment új technikáinak az alkalmazására is (pl. fejlesztési stratégiák, településmarketing) lehetőséget nyújt.

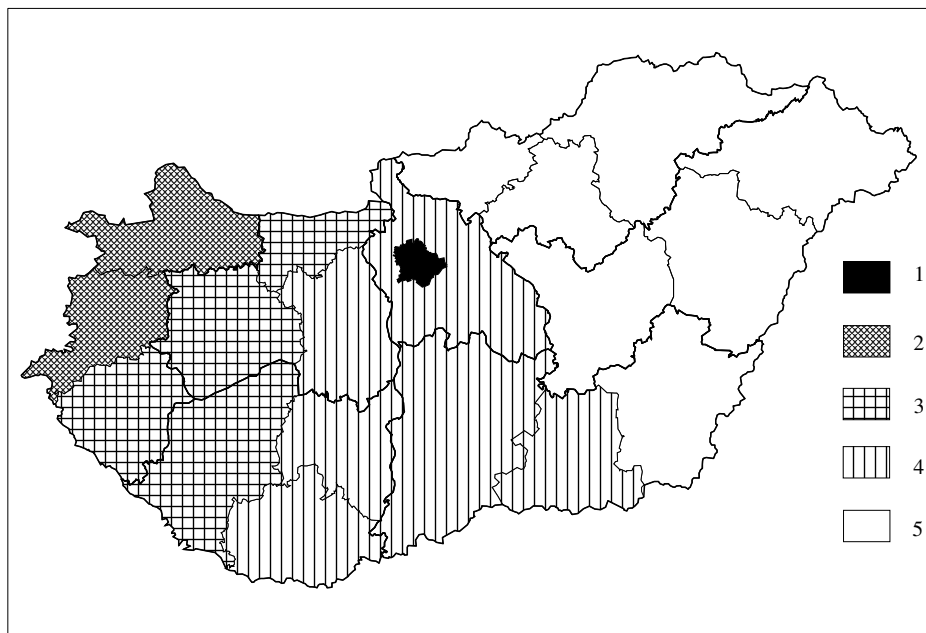
Az ország területi szerkezete a *gazdasági potenciál és a nonprofit szervezetek*, s azok támogatottsága alapján rétegesen tagolt, *erősen lépcsőzetes szerkezetű* (5. ábra). Térben összefüggő és jól elkülönült egységeket határolhattunk le³. Lépcsőzetes – a polgárosultság lépcsői – szerkezet alakult ki, amelyben a területi gazdaságok állapota, felszereltsége, de megítélése is tükröződik a nonprofit szféra jelenlétével, annak támogatottságával párosulva (Rechnitzer, 1997a).

Az első, egytagú csoportot *Budapest* alkotja. A főváros minden változó esetében kimagasló értéket kapott, így adottságai nem is hasonlítanak a többi csoporthoz, attól jelentősen eltérnek. Mindenki számára egyértelmű ez a megállapítás. Elgondolkodtató, hogy a következő, még kedvező változó értékkel rendelkező csoport sem tudja megközelíteni a főváros értékeit (egyedül talán a nonprofit aktivitásban), vagyis az elkülönülés roppant karakteres, annak leküzdése lehetetlen, de mérséklése is nagy-nagy nehézségekbe ütközik. Más fejlődési pályát ír le a főváros, azt nem is lehet összehasonlítani a vidéki térségekkel, más dimenzióban és értelmezési tartományban kell és lehet a helyzetét megítélni, minősíteni. Tanulsága lehet ez a területi elemzéseknek, hogy nem lehet magyar vonatkozásban főváros-vidék összehasonlításokat tenni. A stratégiák építése felé is üzenet, hogy lehetetlen a „fővárosi modellt” követni, viszont annak külső meghatározottságait (innovációs elemek és szervezetek magas koncentrációja) szem előtt kell tartani.

³ Többváltozós elemzéssel vizsgáltuk a területi gazdaság és nonprofit szektor kapcsolatát. A területi gazdaságot a GDP-vel (egy főre jutó nagysága), a külföldi tőke jelenlétével (egy főre jutó működő tőke nagysága), a vállalkozási aktivitással (1000 lakosra jutó jogi személyiségű társaságok száma), a foglalkoztatottakkal (aktív keresők aránya), a jövedelmi helyzettel (egy főre jutó személyi jövedelemadó) jellemeztük. A nonprofit szektort annak aktivitásával (1000 lakosra jutó szervezetek), az adományozási hajlandósággal (az szja 1%-át felajánlott befizetők az összes adófizetőben) és az adományozási potenciállal (a felajánlott szja 1% összege egy adófizetőre vetítve) jellemeztük.

5. ábra

A nonprofit jellemzők és a gazdasági potenciál kapcsolatának területi szerkezete

Jelmagyarázat: 1 – Magas nonprofit és adományozási aktivitás, magas gazdasági potenciál;
 2 – Magas adományozási hajlandóság, magas területi gazdasági potenciál;
 3 – Magas nonprofit aktivitás, kedvező gazdasági potenciál;
 4 – Alacsony nonprofit aktivitás, mérsékelt gazdasági potenciál;
 5 – Alacsony nonprofit aktivitás, gyenge gazdasági potenciál.

Forrás: Saját számítás.

A második csoportba tartozik a *két nyugat-dunántúli megye*, Győr-Moson-Sopron és Vas. Az adományozási hajlandóság a többi csoporthoz képest jóval magasabb, viszont a nonprofit aktivitás és az adományozási potenciál nem éri el ezt az értéket, de még mindig magasabb a többi csoporténál. Ebben a térségben fogékonyabb a népesség a nonprofit szervezetek iránt, vannak hagyományaik, továbbá a szervezetek szélesebb tájékoztatást fejtettek ki az adományokért, ami meglátszik a felajánlások nagyobb arányában, de talán éppen a működés, a jelenlét is hozzájárult a kiugró értékekhez.

A harmadik csoport a *Közép-Dunántúl* – nevezhetjük átmeneti – megyéi, ahol a nonprofit aktivitás magasabb mint az előző csoportban, azonban a gazdasági potenciál mérsékelt, s mindez az adományozási potenciál és hajlandóság alacsonyabb értékeivel jár együtt. Ezek a tényezők ugyan nem nagyságrenddel kü-

lönböznek a következő (negyedik) csoportok hasonló változóitól, de azokat mégis meghaladják, s maga a nonprofit aktivitás az, ami a csoportot – a gazdaságipotenciál-mutatókon túl – összefogja. A csoportba tömörült megyékben tehát növekszik a nonprofit szervezetek száma, azok kapcsolataikat most alakítják, a lakosság adományozási hajlandósága kedvezőnek tekinthető, s ez talán egy magasabb jövedelmi helyzetben az adományozási potenciál fokozásával járhat együtt.

A negyedik csoportot – amely az *ország közepén*, a Duna mentén található megyéket foglalja magába és Csongrád megyére terjed ki – elsősorban nem a nonprofit aktivitás és az adományozási mutatók különítik el az ötödik csoporttól, amiben a *tiszántúli és az észak-magyarországi megyék* találhatóak. Szinte egyforma a két utolsó csoportban a nonprofit szektorra vonatkozó mutatók értéke, sőt mondhatni valamivel jobb az ötödik csoportnál. Viszont a gazdasági faktorok magasabb értéket képviselnek a negyedik tömörülésben, így kedvezőbb a területi jövedelem, a külfölditöke-vonzás, a foglalkoztatási szint, a vállalkozásaktivitás, illetve a lakossági jövedelmek. Az ország középső részében tehát a nonprofit szervezetek jelenléte, valamint a lakosság adományozási aktivitása ugyan még gyenge, de a gazdasági potenciál erősebb a tiszántúli térségeknél, így egy elkülönült csoportot alkotnak.

Részletesen már nem kell szólnunk az utolsó, az ötödik csoportról. A többségben tiszántúli és észak-magyarországi megyék esetében a gazdasági potenciál kedvezőtlen volta is az oka a nonprofit szektor és az adományozások alacsony színvonalának, egyben a térségi csoportszerveződésnek.

A nonprofit szektor és annak támogatottsága egyértelmű és szoros kapcsolatban áll a területi *gazdaságok, illetve a lakosság jövedelmi helyzetével*. Az ország már a rendszerváltozás után is tagolt volt. A nonprofit szervezetek terjedése intenzívnek tekinthető, sőt ez a folyamat napjainkban sem fejeződött be, de a súlypontjai lassan áthelyeződnek az országban. A kedvezőbb adottságú térségekben a szervezetek számának növekedése fokozatosan mérséklődik, a telítődés bizonyos jegyei már felismerhetők. A nonprofit szektor lakossági támogatottsága együtt jár a kedvezőbb gazdasági körülményekkel. Azokban a térségekben, ahol a gazdasági szerkezet átrendeződése gyorsabb, ott a szektor térnyerése kimutatható. Azokban a régiókban, ahol viszont a gazdasági potenciál gyenge, ott alacsony támogatottságot regisztrálhattunk, így a szektor jelenléte még bizonytalan.

A *háztartások* a területi gazdaság fontos tényezői, amelyeknek ugyan a korábbi gazdasági és politikai rendszerben csak mérsékelt szerep jutott, de már akkor is területfejlesztő erőt jelentett (pl. lakásépítés, második otthonok terjedése). A gazdasági szerkezet átrendeződése, a munkahelyek leépülése, az új tevékenységek megjelenése, a fogyasztás köreinek radikális kibővülése, az átmenet gazdasági terheinek növekedése a háztartások gazdasági stabilitását megbontotta, sőt felborította. Mindezek szorosan kapcsolódtak az adott térség, település gazdaságának

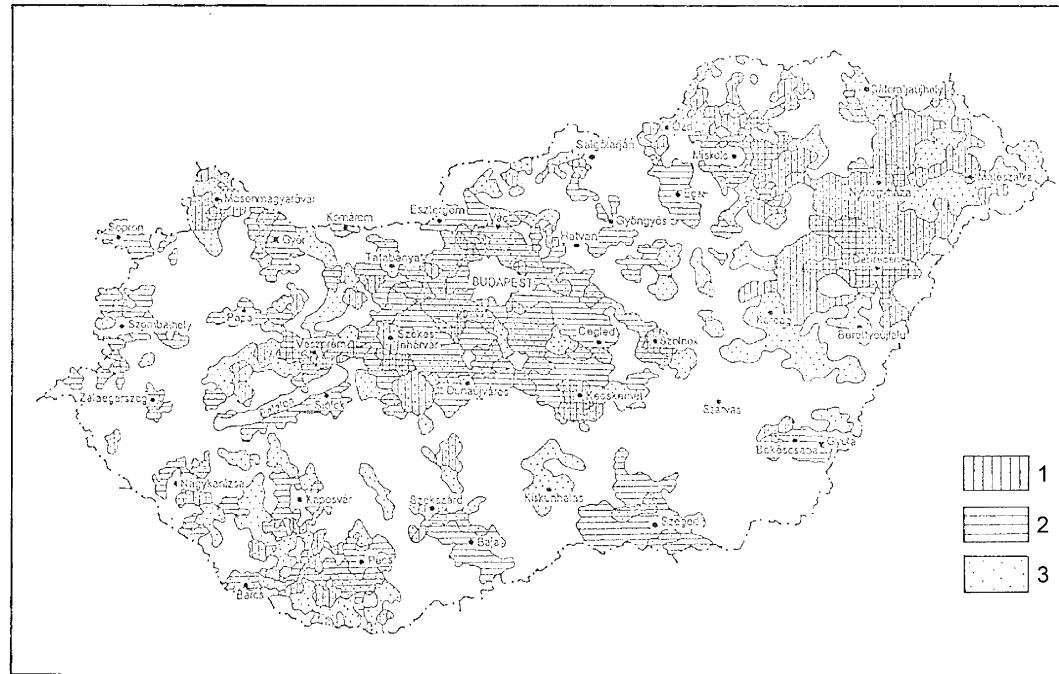
változásához, hiszen a helyi gazdaság bármilyen elmozdulása az ottani háztartásokat érinti, azok működését és jövőalakítását befolyásolja.

A háztartások és a regionális szerkezet kapcsolatának elemzésénél elsőként tekintünk át a népesség területi mobilitásának néhány sajátosságait (6. ábra). A népesség területi mozgása 1990–1996 között lényegében a korábbi tendenciákat folytatta, de egyben új jelenségek is a felszínre kerültek. Változatlanul tart a népességnek a fővárosba és térségébe, valamint a nagyvárosokba történő lassú áramlása, miközben az ország népessége évente 30–35 ezer fővel csökken. Továbbra is vannak tehát népességleadó, azaz magas természetes szaporodást és fiatal korösszetélt mutató térségek (Kelet-Magyarország) és befogadó, azaz magas vándorlási nyereséggel és alacsony természetes szaporodással rendelkező régiók (Közép-Magyarország, nagyvárosi szigetek). Egyre jelentősebb a kiürülő térségek aránya, azok természetesen egybeesnek a periférikus régiókkal, ahol kedvezőtlenek a demográfiai és vándorlási folyamatok. Új jelenségnek kell tekinteni, hogy több nagyvárosban mérsékeltlen csökken a népesség, viszont az azok körüli falvakban határozottan felismerhető a népesség növekedése, ami megkésett szuburbanizációs folyamatok beindulására utal. A népesség térbeli eloszlásában is változások következtek be az átmenet időszakában. Egyértelmű, hogy azok a térségek és központok értékelődtek fel, ahol látványos és sikeres a gazdasági szerkezet átalakítása, egyben az életkörülmények változatosabb minőséget kínálnak.

A személyi jövedelmek területi szerkezetében lényeges különbségek figyelhetők meg, s az átmenet időszakában további strukturálódás ismerhető fel (7. ábra). A kilencvenes évek elején döntően a nagyobb ipari centrumokat tömörítő térségekben az országos átlag feletti vagy éppen körüli értékek jellemzik a térszerkezetet. Az évtized közepére megosztottá válik az ország, nagyon heterogén a szerkezet, inkább magasabb jövedelmet mutató szigetek, mint egybefüggő régiók alakultak ki. A magasabb jövedelmet jelző térségek aztán az évtized végére tömböt alkotnak. Az Észak-Dunántúl régiójában koncentrálnak a magasabb jövedelmek. Ez a szerkezet megegyezik a külföldi tőke terjedésével, a vállalkozói aktivitással, de a fejlettebb infrastruktúrával és a többfunkciós városhálózattal is. Ugyanakkor a keleti országrészekben tartósabb a leszakadás, az ottani megyék az alacsonyabb kategóriákba kerültek, azaz nem voltak képesek az országos növekedés dinamikáját követni.

6.ábra

A demográfiai jellemzők és a népességmozgás 1990-1996 között

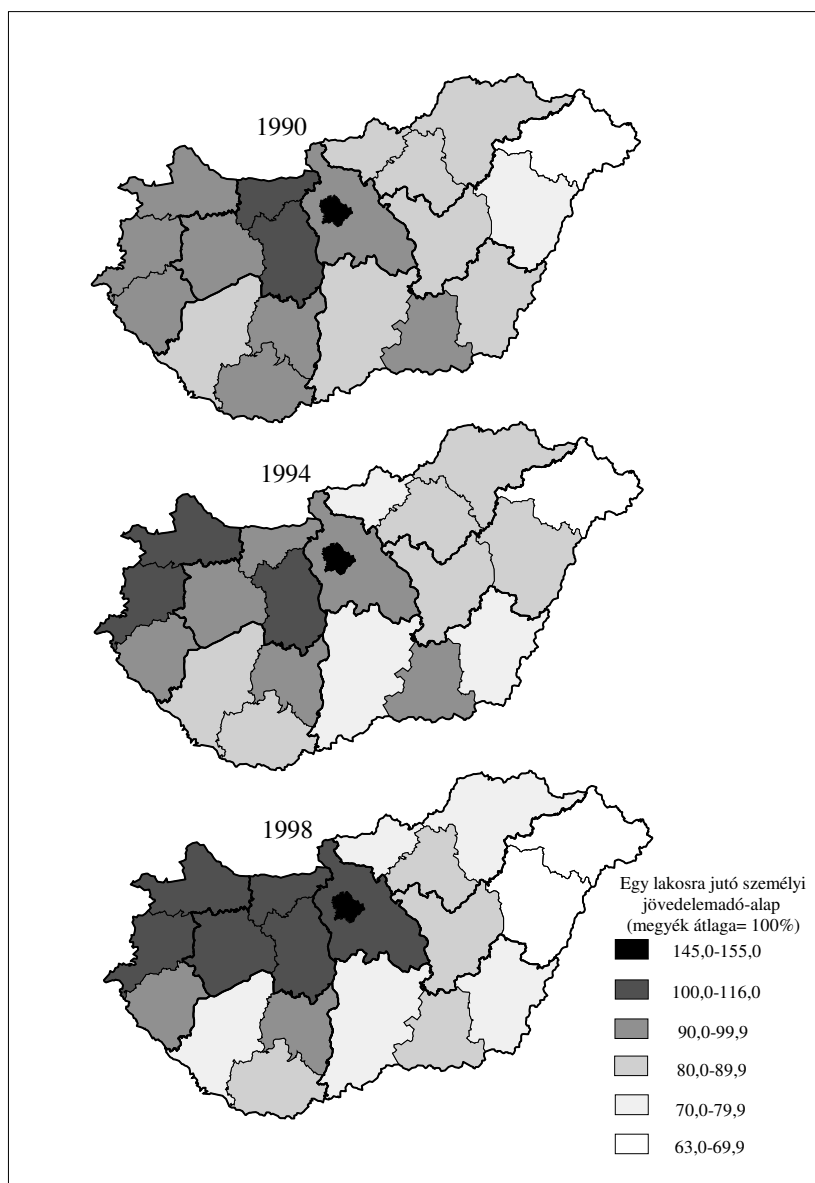

☐ Jelmagyarázat: 1 - természetes szaporodás (1990-1996); 2 – Vándorlási nyereség- (1990-1996); 3 – Fiatalos korösszeétel 1996-ban (14 évnél fiatalabbak száma, >60 évnél idősebbek száma)

Forrás: Országos Területrendezési Terv, 1999

7. ábra

Egy főre jutó személyi jövedelemadó-alap (1990–1998)

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv, Pénzügyminisztérium.

Az átmenet jellemzője,⁴ hogy a jövedelmek reálértéke 1987 és 1995 között minden térségben (a KSH adatai szerint országosan 37, a fővárosban 30, a vidéki városokban 38, a községekben 40 százalékkal) csökkent, ezért az alábbi rövid értékelésben a főváros és a nyugati megyék kapcsán említett „javulás” (talán megbocsátható) eufemizmus, hisz az *tulajdonképpen csak az átlagnál kisebb reálértékvesztést* jelent (4. táblázat).

Ha pusztán a jövedelmek⁵ relatív (az országos átlaghoz viszonyított) szintjét vizsgáljuk a két időpontban, szembetűnik az, hogy egyedül a fővárosban múlja felül az átlagot mind a négy érték. A legjobb pozíciójú vidéki térségek (Győr-Moson-Sopron, illetve Fejér megyék) esetében is van legalább egy olyan jövedelemérték, ami, ha csekély mértékben is, de átlag alatti szintre utal (a vidéki átlagot azonban meghaladják ezek a jövedelmek). Összességében nyolc olyan megye volt a vizsgált időszakban az országban, ahol valamelyik időpontban egyik vagy másik jövedelemmutató elérte az országos átlagot. Tizenegy térségben viszont minden esetben átlag alatti volt a jövedelemszint. Itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy ha összehasonlítjuk a gazdasági fejlettség (az egy lakosra jutó GDP) megyei különbségeit a lakossági jövedelmek differenciáltságával, megállapíthatjuk, hogy a lakossági jövedelemkülönbségek a gazdasági különbségeknél jóval kisebbek.

Ha a jövedelempozíciók változására koncentrálnunk, akkor négy nagyobb csoport képezhető. A fővárost és öt dunántúli megyét foglal magába az, amelyben mindkét jövedelemfajtában javultak a relatív jövedelemszintek. Budapest mellett (miként a gazdasági mutatók többségében, úgy itt is) Vas megye előrelépése a leglátványosabb. A következő csoportot az a négy megye képezheti, ahol a két jövedelemfajtában eltérő irányú mozgásokra derítenek fényt az adatok. Míg Baranyában az összes jövedelem viszonylag stabil szinten áll, romlott az adózott jövedelmek tükrében mérhető pozíció. Fejér, Csongrád és Veszprém esetében épp fordított a helyzet. A többi megyére minden jövedelememben relatív pozícióromlás jellemző. Ennek mértéke szerint azonban Nógrád, Komárom-Esztergom, illetve Szabolcs-Szatmár-Bereg megye leválasztható az ország alföldi és északi régióiban található megyék soraiból. E három megyében ugyanis különösen radikális romlást jeleznek az adatok.

A mozgások értelmezése kapcsán érdemes felhívni a figyelmet arra a sajátosságra, hogy – bár a kétfajta jövedelem megyei rangsorai erősen korrelálnak egymással – az összes jövedelemben kimutatható pozícióváltozások szélső értékei

⁴ Nemes Nagy, 1998 tanulmányában foglalt elemzésre és megállapításokra támaszkodunk a fejezet-részben.

⁵ Az összes jövedelem magába foglalja a munkaviszonyból, a vállalkozásból és a mezőgazdasági kistermelésből származó jövedelmeket, a családi pótlékot és a munkanélküli segélyt, illetve kiégészülnek az egyéb forrásokból származó bevételekkel (pl. tőkejövedelem).

4. táblázat

A megyei jövedelempozíciók változása a kilencvenes évek első felében

Megyék, típusok	Egy lakosra jutó					
	összes jövedelem			adóköteles jövedelem		
	az országos átlag százalékában					
	1987	1995	változás	1988	1995	változás
<i>Javuló pozíció mindkét jövedelemfajtaiban</i>						
Budapest	113,8	125,6	11,8	137,7	152,1	14,4
Vas	95,3	103,8	8,5	90,4	105,4	15,0
Tolna	98,4	104,0	5,6	89,6	90,3	0,7
Zala	98,7	100,2	1,5	87,3	97,7	10,4
Somogy	92,0	93,5	1,5	81,4	82,0	0,6
Győr-Moson-Sopron	100,1	100,2	0,1	97,8	106,9	9,1
<i>Ellentétes mozgás a két jövedelemfajtaiban</i>						
Baranya	100,3	102,1	-1,8	97,6	89,3	-8,3
Fejér	100,7	99,9	-0,8	102,3	104,2	1,9
Csongrád	103,1	101,7	-1,4	88,8	94,4	5,6
Veszprém	102,2	93,0	-9,2	96,2	98,0	1,8
<i>Romló pozíció mindkét jövedelemfajtaiban</i>						
Pest	98,1	97,0	-1,1	102,5	98,4	-4,1
Borsod-Abaúj-Zemplén	89,6	88,0	-1,6	89,6	81,0	-8,6
Bács-Kiskun	96,9	93,3	-3,6	82,2	76,6	-5,6
Hajdú-Bihar	91,2	86,3	-4,9	8,6	80,4	-3,2
Békés	98,4	92,8	-5,6	82,5	80,8	-1,7
Jász-Nagykun-Szolnok	98,8	91,6	-7,2	84,2	81,4	-2,8
Heves	98,0	90,8	-7,2	91,2	86,8	-4,4
<i>Erős romlás mindkét jövedelemfajtaiban</i>						
Nógrád	93,4	87,6	-5,8	94,0	70,8	-16,0
Komárom-Esztergom	103,9	96,2	-7,7	109,1	98,0	-11,1
Szabolcs-Szatmár-Bereg	91,5	81,2	-10,3	70,4	64,3	-6,1
Együtt, %	100,0	100,0		100,0	100,0	
Együtt, ezer Ft	66	212		50	156	

Forrás: Nemes Nagy, 1998.

érzékeltően alatta maradnak az adóköteles jövedelmekének⁶. Az előbbiben legnagyobb előrelépést felmutató főváros 11,8 százalékponttal növelte előnyét és Szabolcsnak 10,3 százalékpontos visszaeséssel kellett szembenéznie. Az adóköteles jövedelmekben ennél nagyobb a relatív helyzetén leglátványosabban javító, illetve a leginkább romló helyzetű megyék pozícióváltozása: 15,0 (Vas), illetve 11,6 (Nógrád). E kettősség fontos tényezője az, hogy a legnagyobb pozícióromlást elszenvedő ipari depressziós térségekben (Nógrád, Borsod, Komárom, Baranya) az összes jövedelmek szintjét a kilencvenes évtized közepén az aktuális bérekhez viszonyítva a relatíve magas nyugdíjak viszonylagosan kiegyenlítik az adóköteles jövedelmekhez képest (ez sajátos „visszfénye” a korábbi időszakban élvezett viszonylagos preferáltságnak).

Érzelhetően nőtt a *főváros és a vidék közötti jövedelmi rés*, s erősebben tagolódik ma a vidék is, bár itt sem annyira a differenciáltság növekedése az igazán markáns, hanem a regionális átrendeződés: a nyugati térségek kiemelkedése és (elsődlegesen) az északi megyék pozícióromlása. Ezek a mozgások sem okoztak azonban teljes „inverziót” a jövedelmi térszerkezetben, amit jelez az is, hogy az összes jövedelem 1987-es és 1995-ös értékei alapján számított Spearman-féle rangkorreláció értéke 0,61, ami inkább azt az összefüggést erősíti, hogy – noha vannak elmozdulások a megyék helyzetében, de – a korábban *magasabb jövedelmű térségek ma is jellemzően előkelőbb helyen állnak*, s a tradicionálisan elmaradott térségek nem tudtak javítani helyzetükön.

Az átmenetben a háztartások többsége nem válhatott területfejlesztő erővé, alapvetően a fennmaradást, a stabilitást célozta meg, sajnos inkább kevesebb, mint több sikerrel. A különbségek nemcsak területi szinteken jelentkeznek, hanem a területen vagy a településen belül jönnek létre, ezek aztán tartósan érvényesülnek, egyúttal társadalmi feszültségeket eredményeznek, visszahatva a területi gazdaság többi elemeire (pl. helyi közösségek, társadalom, lokális-regionális piac). Ugyanakkor éppen a jövedelmi különbségek következtében *új fogyasztási igények* jelennek meg, amik viszont felgyorsítják a településszerkezet átalakulását (pl. kiköltözés a zöldövezetekbe, a city funkciók megjelenése), hatnak a kereskedelmi hálózat átalakulására (pl. bevásárló központok, városközpontok rehabilitációja), a szolgáltatások köreinek kiszélesítésére (pl. új személyi szolgáltatások), azaz a lokális-regionális piac kínálati elemeinek bővítésére.

A háztartások *a területi szerkezet meghatározó szereplői*, magatartásuk elemzése nemcsak a nemzetgazdaság szintjén lényeges, hanem területi vonatkozásban is. A háztartások stabilitása, a jövőalakító fejlesztési akcióik megjelenése és iránya, vagy területi-települési szinten a jövedelmi helyzet, a foglalkoztatási viszo-

⁶ Az adóköteles jövedelmek – a magyar adórendszer sajátosságai miatt – lényegében a munkaviszonyból származó jövedelmeket tartalmazza, a vállalkozói jövedelmek nem játszanak jelentős szerepet az alakulásukban.

nyok kiegyensúlyozottsága barométerként szolgálhatnak, jelezhetik a területi gazdaság állapotát, egyben az átmenet végét, a piacgazdaság sokoldalú kiépültségét. A területi fejlesztési stratégiák kidolgozásánál a háztartások gazdasági jellegének változását figyelemmel kell kísérni, egyben olyan fejlesztési elemeket szükséges kidolgozni, amelyek közvetlenül hatnak működésükre.

1.2. A területi erőforrások

Miként lehet egy területi egység erőforrásait meghatározni? A gazdasági tér minden pontját az abban elfoglalt helyzete határozza meg. Ez függ egyik oldalról a nagyobb gazdasági potenciállal rendelkező pontoktól mért *távolságtól*, illetve azok vonzásának erősségétől. Másik oldalról viszont az adott pont *belső adottságaitól*, a vonzást kiváltó tényezőktől. Ezek lehetnek a gazdaság szemszögéből a *telepítési tényezők*, valamint a *lokális és regionális piac* nagysága, annak gazdaság szervező hatása. A területi erőforrások erősen kitettek a gazdaság egésze fejlődésének, annak változásának, így folyamatosan átértékelődnek, aminek következtében a tér pontjainak megítélése is változik, alakul.

A területi erőforrások közül a *térbeli helyzet* az átmenetben fontos, mondhatni alapvető tényezővé válik. A gazdasági és a politikai orientáció változása következtében átrendeződött az ország. A korábban perifériának tekintett *nyugati határ menti térségek* hirtelen a közvetítői lettek az újdonságoknak. Ennek következtében gyors fejlődésnek indultak, egyben stabilizálódó kapcsolati rendszerre léptek elő, miközben a modernizáció példatársáivá váltak (Rechnitzer, 1997c). Az ország többi határ menti térsége viszont a periféria klasszikus állapotát mutatta. Hiszen részben azonos fejlettségű térségek és – egyben – gazdaságok találkoztak egymással, ami nem tette lehetővé, hogy jelentős gazdasági (pl. külföldi tőke) és megújítási (pl. új ismeretek, termékek, tevékenységek) energiák áramoljanak át az egyik térségből a másikba.

1.2.1. A határ menti térségek

Magyarország hét országgal határos (Ausztria: 356 km, Szlovénia: 102 km, Horvátország: 355 km, Jugoszlávia: 164 km, Románia: 453 km, Ukrajna: 137 km, Szlovákia: 679 km), ez egyúttal azt is jelenti, hogy kis ország létére relatíve sok határzónával rendelkezik. Az ország területének 35%-a számít határrégióknak⁷, a lakosságnak pedig 28,2%-a (kb. 2,7 millió fő) él ezeken a területeken

⁷ Határrégióknak tekintjük azokat a városkörnyékkörzeteket (KSH-kistérségeket), amelyek az országhatárral érintkeznek, azzal közvetlen kapcsolatban (állandó, időszakos vagy korábban működő határátkelő) állnak.

(8. ábra). Településállományunknak jelentős hányada, 43%-a esik közel a határhoz, ez döntően annak köszönhető, hogy az aprófalvas térségek nagy része is a határterületekbe tartozik. A határ menti területeket a városok vonzáskörzetének behatárolásával jellemezve azt az eredményt kapjuk, hogy az ország 182 városi vonzáskörzetéből 55 határ menti fekvésű, vagyis a magyar városok 30%-a van közel a határhoz (5. táblázat).

5. táblázat

A határtérségek súlya az országon belül, 1998

Körzetek	Város-körzetek száma	Népesség, ezer fő	Népesség aránya, %	Terület, %	Városi népesség aránya, %
Határ menti körzetek	55	2 969	28,2	32,2	
Oszták határrégió*	7	381	3,7	3,9	56,6
Duna-térség határrégió	5	348	3,3	2,2	61,4
Kelet-szlovák határrégió	11	546	5,2	6,1	45,3
Ukrán határrégió	4	172	1,6	2,1	25,1
Román határrégió	14	788	7,5	7,9	58,9
Jugoszláv határrégió	5	385	3,6	3,8	67,1
Horvát határrégió	8	349	3,3	6,2	38,3
Belső térségek	127	7 560	71,8	67,8	
Központ (Bp. + Pest megye)	16	2 840	7,8	6,1	79,9
Nyugat (Dunántúl)	46	2 123	20,2	24,2	56,2
Kelet (Alföld)	50	1 753	16,6	23,1	65,1
Észak	16	844	8,2	7,4	53,3
Országos átlag	182	10 529	100,0	100,0	63,1

* Oszták–szlovén határszakasz együtt.

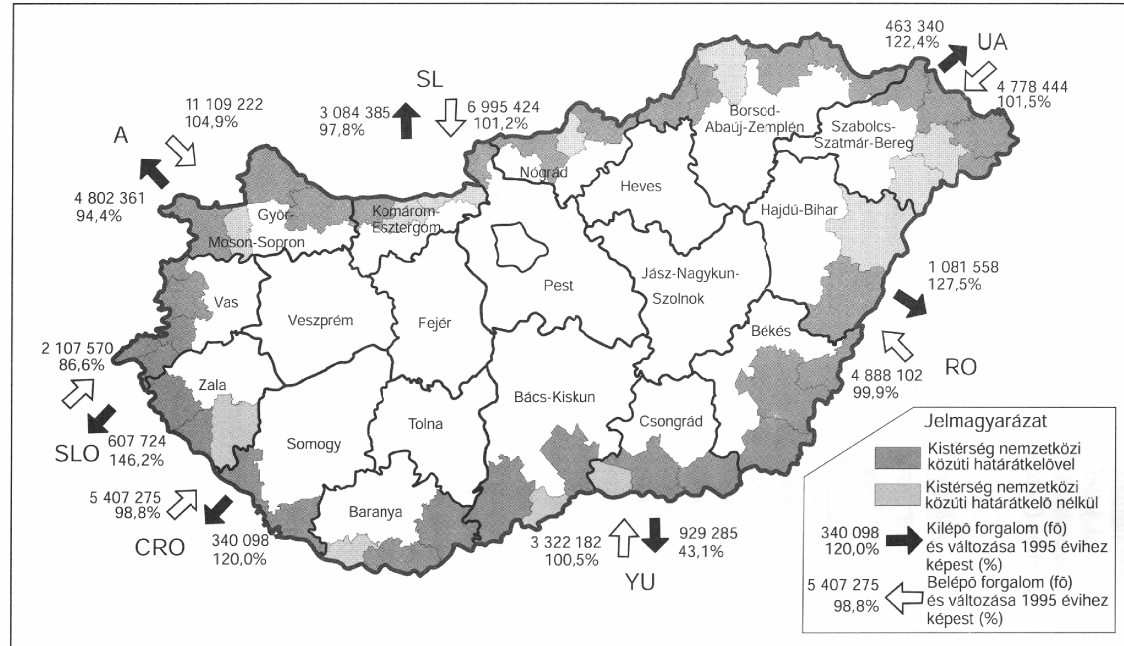
Forrás: Statisztikai évkönyvek, 1998.

A határ menti területek periférikus jellege (főleg az államszocializmus időszakában) Magyarországon is jellemző volt, ugyanakkor a belső területekhez mért relatív elmaradottság mértéke határterületenként változó és igen erős függvénye a történelmi eseményeknek, a politika és a gazdasági rendszer változásainak.

Az államszocializmus időszakában a központosított állami gazdaságirányítási modell nem tette lehetővé helyi vagy középszinten, határon átnyúló kapcsolatok létesítését, ápolását, még a „testvérországokkal”, a szocialista blokk országaival sem. Egyes városok, főleg a megyeszékhelyek felszínes, protokolláris testvérvárosi kapcsolatain túl helyi szintű kapcsolatépítésre kevés példa volt, és

8. ábra

Határ menti kistérségek Magyarországon (1996)

Jelmagyarázat: 1 – Kistérség nemzetközi közúti határátkelővel; 2 – Kistérség nemzetközi közúti határátkelő nélkül;
 3 – Kilépő forgalom (fő) és változása 1995. évihez képest (%); 4 – Belépő forgalom (fő) és változása 1995. évihez képest (%).

Forrás: Saját szerkesztés.

ezen együttműködések kiépítése, a kapcsolat felvétele szigorúan meghatározott „forgatókönyv” szerint történt. Az városoknak, megyéknek inkább más, volt szocialista országok azonos területi egységeivel voltak testvérvárosi és megyei kapcsolataik,⁸ ezek között azonban nem szerepeltek a határ menti területek, vagy éppen a szomszédos országok magyarlakta települései, megyéi.

A kevés számú határ menti kapcsolat a következő modell szerint (9. ábra) működött (Tóth, 1996). Az egyik megye vezetői elhatározták, hogy a határ túloldalán lévő megyével, várossal kulturális kapcsolatokat kívánnak kiépíteni. Ezt a szándékukat az országos párt- és kormányzati fórumok elé terjesztették. Amennyiben a központi hatalmi szervek jónak tartották a kezdeményezést, akkor diplomáciai úton felkeresték a szomszéd ország párt- és kormányzati vezetését a kapcsolat felvétele ügyében. Ha ők is úgy gondolták, hogy támogatandó a kezdeményezés, akkor a szomszédos állam vezető szerveinek értesítése után a saját megyéjük, városuk vezetőinek is megadták az engedélyt a kapcsolatok felvételére. Mikor az érintett megyék, városok a határ mindkét oldalán megkapták az engedélyt a központtól, nagy protokolláris procedúrával kezdetét vehette a testvérmegyei, testvérvárosi kapcsolatok kiépítése. Ezek azonban mindvégig alapvetően függtek a két állam viszonyától, gyakran megtörtént a kapcsolatok szüneteltetése, letiltása.

Az államszocializmus időszakában az egyes határ menti területek helyzete a következőképpen jellemezhető:

Magyar–osztrák határ: A hatvanas évekig „holthatárnak” lehetett tekinteni, hiszen a lakossági és gazdasági kapcsolatok lényegében nem léteztek a határrégiókban. Az enyhülést a hetvenes évek jelentették, amikor fokozatosan megindult a turizmus, ezen belül az évtized végére a bevásárlóturizmus, élénkült a gazdasági kapcsolatok, az intézmények közötti együttműködések is bontakoztak. A nyolcvanas éveket már egy élénk együttműködés jellemzi, dinamikussá válnak a lakossági kapcsolatok, egyre több gazdasági egység létesít termelési kooperációt, megkezdődik az illegális munkaerő-áramlás. 1989-ben felszámolják a két országot elválasztó drótkerítést, s a világtúlével bevezetésével új korszak kezdődik az osztrák–magyar határrégió történetében.

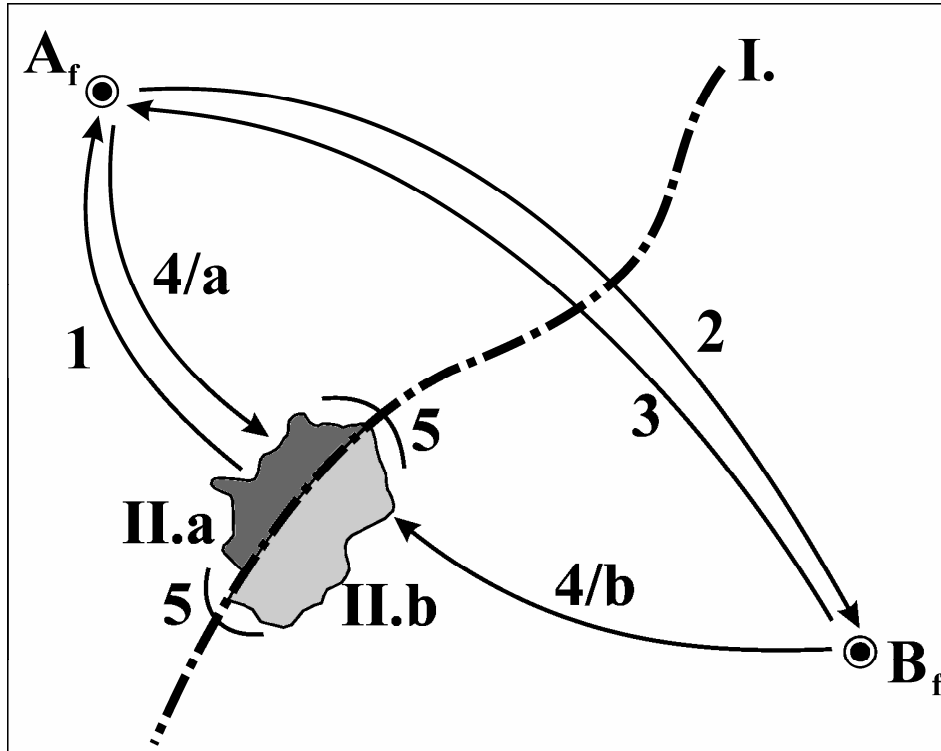
Magyar–csehszlovák határ: Ez volt a leghosszabb határterület Magyarországon, 679 km-t tett ki. 1945 óta többször változott, a II. világháború végét követő deportálások, erőszakos kitelepítési akciók következtében a csehszlovák hatóságok mintegy 40 000 magyart telepítettek ki a Felvidékről. Az akciók következtében pedig több mint 100 000 fő költözött át magyar területre. 1948-ig a megmaradt magyar közösség állampolgári jogaiban teljesen korlátozva volt, így határ menti kapcsolatokról az ötvenes évek végéig nem beszélhetünk. A kooperáció ezt köve-

⁸ A kapcsolatokra a magyar városok lakótelepeinek elnevezéséből lehet következtetni, hiszen politikai divat volt a testvérvárosról, -megyéről elnevezni az új lakótelepeket.

tően viszont lassú fejlődésnek indult. A határterület adottságai alapján két részre osztható: Duna-térség, kelet-szlovák határzóna:

9. ábra

A volt KGST-országok határ menti régióinak tipikus kapcsolattartási lehetősége

Jelmagyarázat: I. – országhatár; II.a – „A” ország határ menti régiója; II.b – „B” ország határ menti régiója; A_f – „A” ország fővárosa; B_f – „B” ország fővárosa; 1–4. – a kapcsolatfelvétel lehetőségének lépései; 5. – normális kapcsolattartás.

Forrás: Tóth, 1996.

Duna-térség: potenciális közlekedési és fejlődési zóna, iparosított terület. A munkaerő szabad mozgása jellemző a határ e szakaszán (pl. győri textilipar, Duna menti iparvidék), ami eléggé egyedülálló volt ebben az időszakban. A kooperáció másik fontos eleme a Gabcsiková–Nagymaros vízi erőmű nagyberuházás, ami a nyolcvanas évektől a két ország politikai ellentétévé vált, de egyben a rendszerváltozás egyik meghatározó szimbóluma lett Magyarországon. Rendszeresek voltak a gazdasági egységek, főleg a mezőgazdasági szö-

vetkezetek közötti kapcsolatok (pl. segítség a betakarításban az érési időszak időbeli eltérése miatt, mezőgazdasági gépgyártás, kölcsönös üdültetés), de intenzívnek volt ítélni a bevásárlóturizmus (határ menti városok) és a turizmus (Balaton, Tatra) mindkét relációjában.

Kelet-szlovák határzóna: periférikus agrárkarakterű térség, egyes területein viszont a nehézipar (kohászat, gépgyártás) túlsúlyban volt, tény, hogy a múltban ez elősegítette, sőt ösztönözte az üzemek közötti kooperációt. Ez a terület megmaradt potenciális együttműködési zónának, elsősorban Miskolc és Kassa központok között. A többi bilaterális kooperáció más városok között csak a bevásárlóturizmusban volt számottevő.

A magyar–szlovák határ menti kapcsolatok intézményesültek az államszocializmus időszakában. 1971-ben a két ország egy állandó munkabizottságot (Regionális Fejlesztési Munkabizottság) alapított, mely 1977-ben elkészített egy középtávú fejlesztési koncepciót a közös határra (1977–1990), ennek néhány eleme megvalósult (pl. vízügyi kooperáció, közlekedésszervezés, pl. pályafelújítás, rendezési tervek összehangolása stb.). A politikai és környezetvédelmi tiltakozások a vízi erőmű és duzzasztógát ellen, a gazdasági nehézségek és az adósságválság azonban akadályozták a végrehajtását.

Magyar–szovjet határ: A gazdasági-politikai és katonai szövetség ellenére majdnem olyan zárt határnak számított (egy-egy időszakban főleg), mint a magyar–osztrák határ. Ennek az oka döntően az volt, hogy Kárpátalja kiemelt stratégiai szerepet játszott, magas volt a hadierő-koncentráció a térségben. A szovjet katonai jelenlét – bár nem direkt Magyarország ellen irányult – természetesen megbénította a határ menti párbeszédet, amit rengeteg tényező akadályozott, ezek közül a legfontosabb a magyar agitációtól való félelem, mivel 200 ezer fő magyar etnikumhoz tartozó népesség élt a határhoz közel, szovjet oldalon. Ennél a határnál egyetlen határátkelő működött Záhony, mely út és vasúti átkelő is volt, kiszolgáltatni hivatott a nagyobb regionális centrumokat. Egyben ez átrakódó centrumként is működött, hiszen itt történt a széles nyomtávú vasúti szerelvények átrakása a keskeny nyomtávú vasútra, s ezzel együtt a Nyugat-Európába (döntően Ausztria, Nyugat-Németország) történő szállítások egy része is Záhonyban került átrakásra.

Magyar–román határ: A hivatalos propaganda ellenére („a román–magyar határ a barátság és a kooperáció területe, példaértékű a szocialista testvérek között”) különböző attitűdök – így a kisebbségi jogok folyamatos megsértése, a permanens ellenségeskedés – hátráltatták a valódi együttműködést. Szegényes kétoldalú kapcsolatok voltak nemzeti szinten is, és ezek a mindennapos kapcsolatokat is korlátozták annak ellenére, hogy a periférikus pozíció logikusan igényelte volna a kooperációt. A magyar nyelvterület elvileg alapjává válhatott volna a határ menti együttműködés megalapításának, de legfőbb gátjává vált. A román kormánynak fontosabb volt, hogy megváltoztassa a terület etnikai karakterét, minthogy engedje,

bátorítsa a határ menti kooperációt, határon átlépő kapcsolatokat. Nagyon szigorú adminisztratív intézkedésekkel korlátozta a civil relációkat is.

Magyar–jugoszláv határ: „Holthatár” az ötvenes, hatvanas években, hiszen a jelentős politikai szembenállás következtében ebben az időszakban a kapcsolatok összes formája szünetelt. A hetvenes évektől enyhültek a kapcsolatok, lehetővé váltak a gazdasági együttműködések (pl. mezőgazdasági termények feldolgozása), illetve a magyar határ menti nagyvárosok (Nagykanizsa, Pécs, Szeged) egyre jelentősebb szerepet kaptak a bevásárló turizmusban, valamint egyre több határ menti kisvárosban jelentek meg a jugoszláv lakosok vásárolni. Hasonlóan a magyar bevásárlóturizmus is egyre jelentősebb lett, ezek is a Jugoszláv határ menti városokra koncentráálódtak. A hivatalos kapcsolatokban nem egyenletes a határrégió, míg Zala megye és Szlovénia között egy élénk együttműködés alakult ki, addig a horvát szakaszon inkább a város–város kapcsolat (Eszék–Pécs), illetve a szerb (vajdasági) szakaszon az intézményi együttműködések domináltak.

Az ország területi szerkezetében bekövetkezett változások jelentősen érintették a határ menti régiókat, de azok között jelentős különbségek alakultak ki. Az alapvető okok a centrum–periféria viszonyra, a nagyobb és kisebb térszerkezeti mozgásokra vezethetők vissza (Ruttkay, 1995), valamint arra, hogy a határ mentén érintkező térségek gazdasági és társadalmi jellegéből következtek (Rechnitzer, 1997d). A centrum–periféria viszonynál a nagycentrumok vagy azok vonzáskörzetében lévő határrégiók gyorsabban tudtak alkalmazkodni a változásokhoz (Golobics, 1995), szélesebb foglalkoztatási kínálattal kisebb-nagyobb zökkenőkkel éltek meg az átmenet időszakát. A térszerkezeti változások során jelentősen leértékelődtek bizonyos határrégiók, azokat elkerülték a modernizációs folyamatok, a lehetséges kisebb centrumaik nem voltak képesek az innovációk fogadására, így a szerkezeti válságok tovább mélyültek, a kapcsolatok dimenzióiban az illegális elemek (feketegazdaság, bűnözés, embercsempészet) váltak meghatározóvá. S végül azok a határrégiók lettek az átmenet nyertesei, amelyeknél nem a periféria érintkezett a perifériával, azaz a határ lényegében nem a tartósan hátrányos helyzetű térségeket választotta el, hanem ahol mindkét oldal a másik féltől fejlesztési energiákat tudott nyerni.

Ma főleg azok a határrégiók számítanak perifériának, amelyek az ország elmaradott területeinek, régióinak a „szélén” helyezkednek el, így tulajdonképpen ket-tős perifériának is nevezhetők (a „perifériák perifériái”). Ilyen az ukrán, a kelet-szlovák és részben a román határ mente. A határ menti területek néhány számszerű jellemzőjét mutatja a 6. táblázat, amely jelzi, hogy az egyes területek az országos átlaghoz képest milyen értékeket képviselnek, ezáltal mennyire tekinthetők perifériának.

A határrégiók általános gazdasági jellemzői alapján megállapítható, hogy az egyes határszakaszok között különbségek mutatkoznak, ugyanakkor a fejlettségbeli eltérések differenciáltak. Az osztrák határrégió paraméterei emelkednek ki, az ér-

tékek többségében meghaladják az országos átlagot, azaz kimutatható a térség nagyobb gazdasági aktivitása, ami a sokoldalú együttműködésekkel következik. A többi határrégió már kedvezőtlenebb helyzetben van, egyedül talán a Duna-térségben, a szlovák–magyar határ ezen szakaszán magasabbak az ipari potenciálra utaló tényezők, ami a térség gazdaságának jellegéből következik. A két román–magyar határrégió között különbségek figyelhetők meg. Az északkeleti határrégióhoz több elmaradott, hátrányos helyzetű térség tartozik, így értékei jóval az országos átlag alatt vannak, míg a délkeleti határrégióban már valamivel kedvezőbb a kép, az itteni gazdasági jellemzők határozottabban közelítenek az országos átlaghoz. Egyértelműen kimutatható, hogy a magyar határrégiók, az osztrák–magyar szakaszt és a Duna-térséget kivéve periférikus térségek, mérsékelt gazdasági erőforrásokkal rendelkeznek.

A gazdasági aktivitást jellemezzük a határrégiók vállalkozásainak nettó árbevétele alapján, aminek alapján a fentebb jelzett térségi különbségek csak megerősítést kapnak (7. táblázat). A Duna-térség határrégió vezeti a sort, hiszen ebben a régióban jelentős ipari potenciálok halmozódtak fel, amelyek változatlanul termelnek, sőt ezek adják az összes határrégió exportárbevételének a 44,4%-át. A két román határrégióban találunk egy-egy ipari centrumot (északkelet: Debrecen; délkelet: Békéscsaba–Gyula), amelynek számottevő a gazdasági teljesítménye, ám az exportpotenciál már gyenge. A szlovén határrégió gazdasági teljesítménye jelentős, illetve az exportpotenciál is kiemelkedik a többi határrégió közül, ez egyértelműen a Szentgotthárdon található, alapvetően exportra termelő GM Opelnek köszönhető.

A kelet-szlovák, az ukrán, az északkelet- és délkelet-román, a szerb, a horvát és a szlovén határrégiókban periférikus régiók érintkeznek periférikus régiókkal. A szomszédos térségek nem tudnak *egymástól fejlesztési erőforrásokat átvenni*, a gazdaság komparatív tényezői között jelentős különbségek nincsenek, illetve nem kompatibilisek még az intézményrendszer elemei.

Néhány példa. Mindkét oldalon van szabad munkaerő, de nincs munkahely, vannak termelési erőforrások (mezőgazdasági termékek magyar oldalon, szomszédoknál természeti erőforrások), de ezek a tőkehiány miatt nem mobilizálhatók. A kommunikáció szűk keresztmetszete (közlekedési kapcsolatok, elérhetőség, határátkelők száma, eloszlása, az átlépések bürokratikus jellege) akadályozza az érintkezéseket. S végül az eltérő jogi, intézményi és nem utolsósorban gazdasági helyzet (instabil nemzeti valuták, magas infláció) alapvetően fékezik az együttműködésekkel.

6. táblázat

A határrégiók néhány gazdasági jellemzője, 1998

Határszakasz	Munka- nélküliek átlagos aránya 1998. dec. 20., %	Személyi jö- vedelmadó- alapot képező jövedelem egy állandó lakosra, Ft	Egyéni vállalkozások száma 1000 lakosra	Mezőgazdasági egyéni gazdál- kodók száma 1000 lakosra (1994)	Átlagos ipari alkalmazot- ti arány, %	Kereskedelmi szállásférőhelyek száma 1000 lakosra	Kereskedelmi vendégéjszakák száma 1000 lakosra	Személy- gépkocsik száma 1000 lakosra
Osztrák	3,7	294 777	48,0	148	40,9	37,3	2244,3	235,0
Duna-térség	8,3	280 842	49,6	74	39,2	26,0	1294,1	218,7
Kelet-szlovák	12,8	188 734	28,7	202	44,4	14,8	647,1	150,0
Ukrán	11,7	173 790	30,7	275	28,8	19,3	568,8	175,7
Északkelet- román	10,7	187 265	39,2	203	31,9	18,2	819,8	185,6
Délkelet-román	8,1	224 690	50,0	138	31,7	18,1	1027,5	213,5
Jugoszláv	9,0	228 270	52,9	258	29,5	20,4	883,2	230,0
Horvát	10,0	207 156	42,9	209	30,5	35,3	2066,6	199,1
Szlovén	7,2	228 964	40,1	294	38,4	33,3	1355,1	207,3
Határ menti kis- térségek együtt	8,7	223 458	42,3	178	35,7	23,6	1161,1	199,7
<i>Országos átlag</i>	<i>6,2</i>	<i>261 263</i>	<i>45,4</i>	<i>163</i>	<i>38,1</i>	<i>28</i>	<i>1673</i>	<i>220</i>

Néhány adat az egyes határszakaszok kistérségeiben, 1998-ban.

Megjegyzés: Bizonyos kistérségek, melyek földrajzi helyzetüknél fogva két határszakaszhoz is tartoznak, így adataik két határszakaszhoz is kapcsolódnak (ilyen pl. Mosonmagyaróvár). Emiatt a szakaszonként összeadott értékek és a teljes határtérség összesen adata nem azonos.

Forrás: KSH Területi statisztika, 1998.

7.táblázat

A határrégiók gazdaságának teljesítménye (árbevétel és export árbevétel) 1998

Határrégió	NETTÓ ÁRBEVÉTEL				EXPORT ÁRBEVÉTEL		
	Térségenkénti átlagos nettó árbevétel, Mrd Ft	A határ menti térségek átlagának százalékában, %	Összes nettó árbevétel, Mrd Ft	A határszakaszok részesedése a határ menti összes nettó árbevételből, %	Export árbevétel az egyes határ- szakaszokon, Mrd Ft	A határszakaszok részesedése a határ menti összes ex- port árbevételből, %	Az export árbevétel aránya az összes nettó árbevételből, %
Osztrák	108,688	112,1	760,817	17,1	411,651	23,2	54,1
Duna-térség	333,597	343,9	1667,987	37,4	781,725	44,0	46,9
Kelet-szlovák	33,923	35,0	305,308	6,8	86,730	4,9	28,4
Ukrán	29,409	30,3	88,226	2,0	19,196	1,1	21,8
Északkelet-román	113,933	117,5	683,595	15,3	107,320	6,0	15,7
Délkelet-román	139,589	143,9	697,944	15,6	91,136	5,1	13,1
Jugoszláv	118,332	122,0	591,661	13,3	65,669	3,7	11,1
Horvát	32,476	33,5	227,333	5,1	35,294	2,0	15,5
Szlovén	55,058	56,8	220,232	4,9	177,024	10,0	80,4
<i>Határrégiók együtt</i>	<i>96,993</i>	<i>100,0</i>	<i>4461,662</i>	<i>100,0</i>	<i>1775,744</i>	<i>100,0</i>	<i>39,8</i>

Forrás: APEH SZTADI

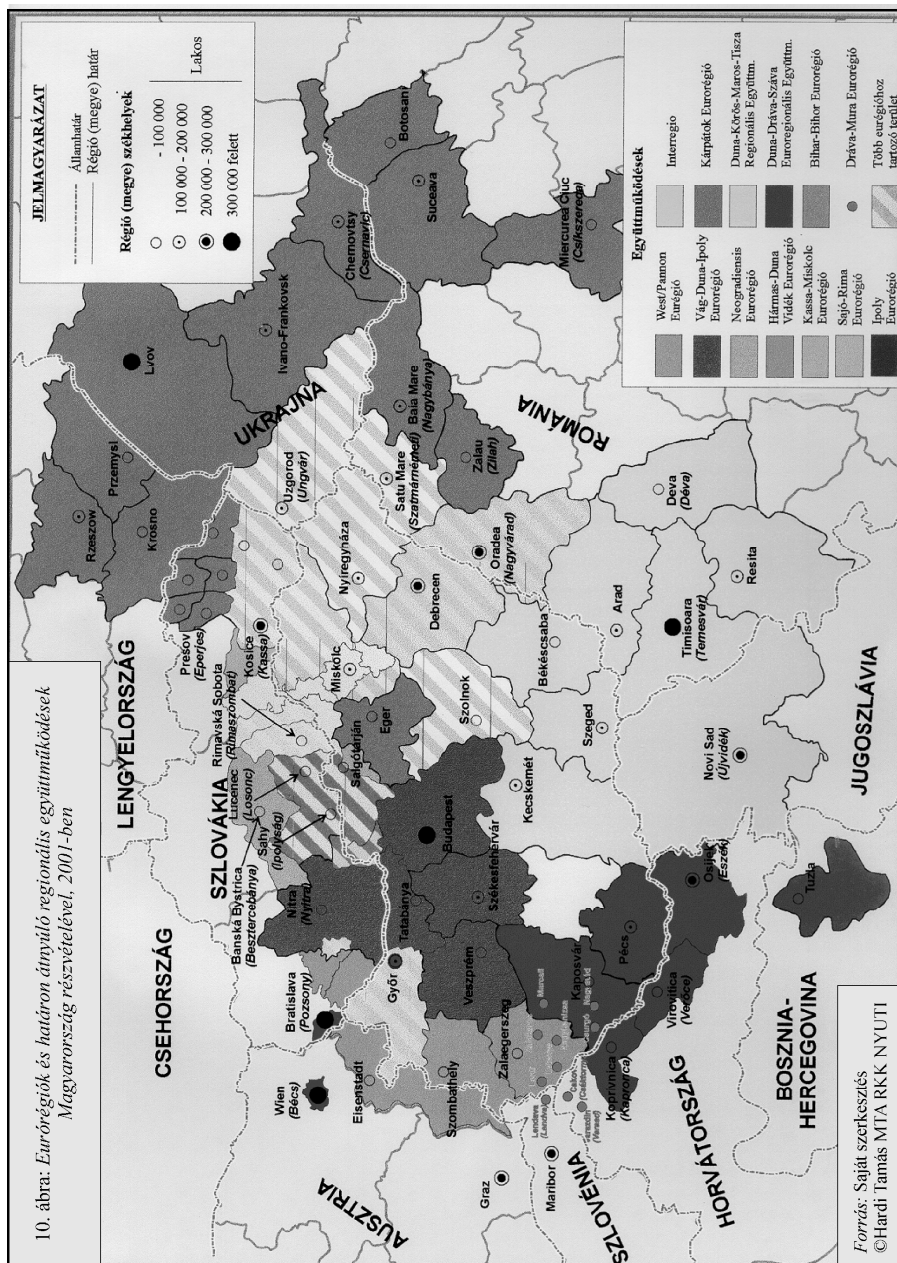
Tekintsük át határrégióként az átmenet sajátosságait, hiszen ezzel érzékeltethetjük a jelentős különbségeket, de egyben a beavatkozások irányaira is utalhatunk.

Osztrák–szlovén határrégió: Az átmenet sikerrégiójának és egyben ez egyik nyertesének tekinthető. A földrajzi fekvés felértékelődött, így a gazdasági szerkezet átalakulása gyorsan megtörtént (gyors privatizáció, jelentős külföldi befektetések), a korábbi nagyipari szerkezet folyamatos megújítása alapvetően a külföldi tőke részvételével valósult meg. A fordista tömegtermelésben a bérmunka dominál, lassan jelennek meg a kis- és középvállalkozások. Viszont erőteljes a szolgáltató szektor megjelenése, egyre diverzifikáltabb annak szerkezete. Kedvezőek a jövedelmi pozíciók, így a helyi és regionális piac élénk, ezt erősíti a rendszeres és szerkezetében is változó bevásárló-szolgáltató turizmus. A határ menti kapcsolatok intézményesültek, megalakult 1998-ban a West/Nyugat Pannónia Eurégió (*10. ábra*), az együttműködés keretei és forrásai tisztázottak, számos lehetőség kínálkozik még a határrégió együttes fejlesztésére (*Rechnitzer, 1997d*).

Duna-térség: A Bécs–Pozsony–Győr–Budapest innovációs tengely hatásait a kilencvenes évek utolsó harmadában hasznosító térség. A korábbi nagyipari bázis egyik elemének (bányászat) leépülése hosszú átmenetet eredményezett, míg a másik elemcsoportjának (Duna menti iparvidék) megújítása lassan, de megkezdődött. A fokozatos stabilitás és lassú átrendeződés jellemzi a határrégiót, ahol a centrumok funkciói még nem bővültek, így a szolgáltató szektornak csak egyes elemei mutathatók ki. A határ menti kapcsolatok döntően a lakossági szférában intenzívek, s koncentrálnak az átkelési pontokra (Komárom, Esztergom), de intézményes formát nem öltöttek. Az érintkezési pontok számát (Esztergom-híd) és minőségét szükséges lenne fokozni, erre minkét oldalon – a települések vonatkozásában – számottevő fogadókészség van, azonban országos szinten – éppen a politikai kapcsolatok átrendeződése miatt – csak óvatos elmozdulás figyelhető meg.

Kelet-szlovák határrégió: A korábbi nagyipari központok válságba kerültek, így jelentős és tartós foglalkoztatási feszültségek jellemzik a határrégiót. A gazdasági szerkezet átalakulása rendkívül lassú, a mezőgazdasági termelés adottságai kedvezőtlenek, a szolgáltató szektor érdemlegesen nem jelent meg, a népesség eróziója (előregedés, cigány népesség egyre magasabb aránya) növekszik (*Dankó–G. Fekete, 1996*).

A szomszédos határrégiókban is hasonló helyzet alakult ki, így egy összefüggő, több kelet-európai országot (Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Románia) átfogó tartós, azonos jeveket mutató periférikus helyzetű nagyrégió kialakulása várható. Ennek következtében a szomszédos országokból nem lehet

számítani a gazdasági és társadalmi megújításra. Bíztható, hogy az Ipoly mentén egyre élénkebbé válnak a határ menti település–település és kistérségi kapcsolatok, amik hozzájárulhatnak a közös gondok megoldásához.⁹

Ukrán határrégió: Lényegében azonos problémák jelentkeznek, mint a kelet-szlovák határrégióban, s ezek a jelenségek jellemzik döntően a magyar–ukrán–román határtérséget. Ez mindig is peremvidéknek számított Magyarország és Erdély között, ezt a pozíciót nem sikerült oldani a jelentős magyar területfejlesztési támogatásokkal sem. A XX. században végrehajtott több területkorrekció miatt a határtérségek – mindhárom országban – feszültségekkel terhesek. Ezeket a potenciális ellentéteket még nem volt képes oldani az 1993-ban alakult Kárpátok Eurorégió Interregionális Szövetség (10. ábra), mint az első kelet-európai multiregionális együttműködés. Szükséges lenne az összehangolt multiregionális fejlesztésre (pl. a határállomások áteresztőképességnek fokozása, új átkelő nyitása). Ám az eltérő közigazgatási szintek és kompetenciák, valamint az érintkező országok alapvetően más problémái miatt a központi, de a regionális szintek sem tudnak figyelmet, illetve döntően erőforrást biztosítani az együttműködéshez. Tapasztalható, hogy aktív a lakossági mozgás a térségben, amely főleg a bevásárlóturizmust, annak létesítményeit erősíti (pl. KGST-piacok) a nagyközpontokban. Jelenleg ez a határszakasz a legjobban fertőzött az illegális tevékenységektől (pl. autó- és embercsempészet, bűnszövetkezetek) (Dancs, 1999; Süli Zakar, 1997).

Román határrégió: A hármashatár nagyrégió sajátosságait tükrözi, ugyancsak jellemző a periférikus helyzet, de több nagyközpont – mindkét oldalon – egyre határozottabban aktivizálódik. Az északkeleti határrégió éppen a nagyobb számú magyar népesség miatt a román oldalon jelentősebb aktivitást mutat, ami az egyre sokszínűbb gazdasági kapcsolatokban is megjelenik, miközben élénkebbé válnak a település–település, térségi együttműködések (Dancs, 1999; Baranyi, 1999). A délkeleti (Békés, Csongrád) határrégióban már több nagyközpont található, amelyek egymás versenytársai lehetnek a jövőben (Szeged–Temesvár, Békéscsaba–Arad), a gazdasági kapcsolatok viszont lassan formálódnak (Lengyel, 1996). Létrejött 1998 szeptemberében a Duna–Körös–Maros–Tisza Regionális Együttműködés (10. ábra), amely összehangolhatná a térség közös ügyeit, azonban a koszovói háború hátráltatta a szervezet működését. Megfigyelhető, hogy határozott szándék van a település–település, térségi kapcsolatokra, azonban a határátkelők száma, leterheltsége és nem kellő területi eloszlása hátráltatja a sokoldalú együttműködések megteremtését.

⁹ Ennek eredménye, hogy 1999 áprilisában, éppen a Duna–Ipoly Nemzeti Park területét magában foglaló térség településeinek polgármesterei és fontosabb nonprofit szervezetei létrehozták az Ipoly Eurorégió Határon Átnyúló Interregionális Együttműködést (10. ábra).

Jugoszlávia (szerb) határrégió: Fokozatosan dinamizálódó térségnek tekinthető, az Alföld peremén helyezkedik el, Szeged nagyközpont és Baja középváros erős hatást gyakorol a határrégióra, de számos funkcióban és megújításban is példás kisváros található itt. A kapcsolatok jelenleg a magánszférában, azaz a lakossági utazásokban látványosak, de a korábbi jugoszláv háború alatt létrejött gazdasági szervezetek aktivitása számottevő, illetve jelentős tapasztalatok gyűltek össze a határ menti együttműködés „szürkegazdaságának” működtetésére (Pál, 1996). A határrégió elérhetősége talán a legkedvezőbb a keleti határrégiók közül. A jugoszláv konszolidáció – illetve a vajdasági autonómia elnyerése – esetén nagy az esélye annak, hogy a határrégió gazdasági és együttműködési aktivitása fokozódjék, és számos tevékenység legalizálódjon.

Horvát határrégió: A Dunántúl déli perifériája, amelyhez lényegében a másik oldalon egy centrum nélküli periféria kapcsolódik és a földrajzi határ (Dráva) áthidalásokkal nem rendelkezik. A tartós horvát–szerb politikai feszültség (Baranya háromszög) egyes határszakaszokat kiiktatott a kapcsolatokból, míg másutt jelentős és élénk bevásárlóturizmus működik (Barcs, Curgó, Nagykanizsa, Zalaegerszeg). A határ menti együttműködés intézményi formái lassan ismerhetők fel. Az együttműködés különféle kezdeményezései a másik félnél nem találtak támogatásra (pl. horvát oldalról gyurgyeváci vízlépcső, magyar oldalról Duna–Dráva Nemzeti Park). Államközi kapcsolatokban jelentős tervek születtek a közlekedési kapcsolatok élénkítésére (Rijeka–Zágráb–Budapest autópálya) (Hajdú, 1996).

Az átmenet sajátossága, hogy Magyarországon azok a területek, települések voltak képesek *sikeresen fejlődni*, amelyek gyorsan és könnyen elérhetők Nyugat-Európa (Ausztria, Bajorország) gazdasági centrumaiból. Ahol ez az elérhetőség nem volt biztosítva, ott a modernizációt hordozó gazdasági szereplők csak akkor telepedtek meg, ha azzal piaci helyzetüket – éppen a privatizáció révén – jelentősen növelni tudták.¹⁰

Az új *kapcsolódási pontok* a nyugat-európai területi-gazdasági rendszerekhez szükségszerűen magukkal hozták a *versenyt* a települések és területi egységek között (Enyedi, 1996). Az egységesülő európai gazdasági tér kikényszeríti, hogy ahhoz a magyar térszerkezet is egyre több szálon felfűződjék. A nagy és a sokoldalú megújítást hordozó gazdasági centrumok elérhetősége növekszik, sőt az azokból származó, oda kötődő szereplők megjelenésével a korábbiaktól eltérő orientációk, kapcsolatok jönnek létre, ami a térségek, települések fejlődését jelentősen befolyásolja. Nemcsak a gazdasági kapcsolatokra gondolunk, hanem a települési-térségi együttműködésekre (pl. határ menti térségek, partnerkapcsolatok, európai szervezetekben való részvétel) is. Mindezek következtében megjelent a *nemzetközi és a*

¹⁰ A külföldi zöldmezős beruházások területi elhelyezkedése jól illusztrálja ezt a megállapítást (Diczházi, 1997).

hazai város, település és térség verseny, ami az erőforrások állandó összevetésén túl azok folyamatos megújítását kényszeríti ki (Enyedi, 1997; Lengyel, 1999).

1.2.2. A telepítési tényezők

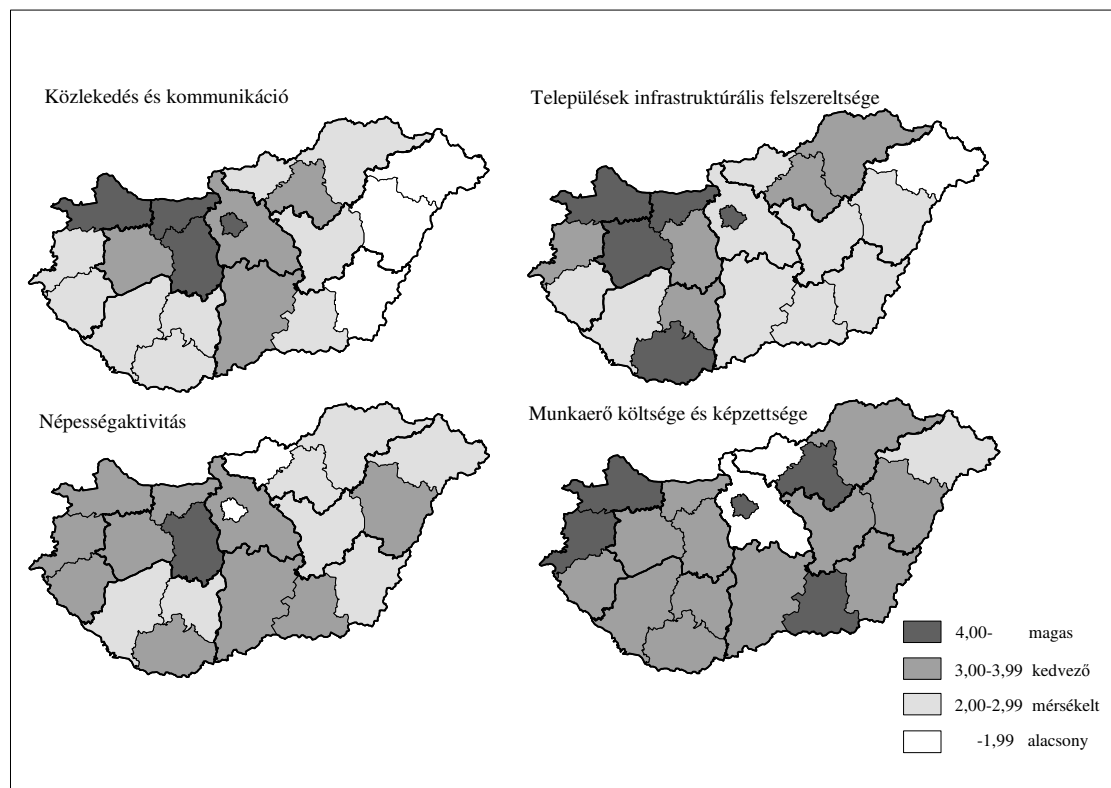
A gazdasági egységek számára lényeges, hogy egy-egy térség milyen feltételeket kínál a letelepedéshez. Ezek a faktorok magának a gazdasági szervezeteknek a működési, termelési, tevékenységi feltételeit mennyiben segítik vagy éppen akadályozzák. A *telepítési tényezők* jellege, azok kereslete változik, a gazdasági egységek igényei folyamatosan újabb és újabb elemekkel bővülnek. A térségek adottságai, kínálata is gyarapszik, ami viszont további vállalkozások vonzását eredményezi, egyben növelve a versenyt a gazdasági egységek letelepítéséért.

Tekintsük át a telepítési tényezők (11–12. ábra) közül azokat az elemeket, amelyeket tapasztalataink szerint a gazdasági egységek figyelembe vesznek a letelepedésnél és a tartós működésnél. A tényezőcsoportok több elemet tartalmazhatnak, közöttük a súlypontok éppen az adott termelési és tevékenységi jellegek miatt más és más lehet. Természetesen egyedi döntések – amihez még számos gazdasági és nem gazdasági összetevő is számbavételre, értékelésre kerül – sorozata a vállalkozások helyének kiválasztása.

A telepítési tényezők első csoportjában a *népességaktivitás* csoportnál vizsgáltuk a népesség számának változását (1990–1994), a területek népességfogadó és -megtartó képességét, a vándorlási különbözet nagyságát (1980–1989), valamint a nyugdíjasok számát, ami a munkaképességet jellemzi. Nagy regionális különbségeket nem tapasztalunk az országban. Egyedül Fejér megyének kedvezőek a népességi paraméterei, míg a többi megyében inkább mérsékelték az értékek, azaz a demográfiai tényezők kiegyensúlyozottak, csak áttételes hatást gyakorolhatnak a telepítésekre. Az ország demográfiai paraméterei romlanak, évente átlagosan 25–30 ezer fővel csökken a népesség, miközben az elöregedés folytatódik, s bizonyos térségek tartós leszakadása éppen abból következik, hogy a fiatalok elvándorolnak, a reprodukciós képesség rendkívül alacsony.

A *munkaerő költségeit* a havi bruttó bérek nagyságával, míg a *képzettségét* a népességen belül a felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányával és a felsőoktatási intézményben tanuló hallgatók számával kapcsoltuk össze. Győr-Moson-Sopron, Vas, Csongrád és Heves megye került az első csoportba, ezek a térségek kedvező feltételeket biztosítottak a kvalifikált munkához, de a centrumokban már jelentős, képzett munkaerő-tartalék nincs. A többi térségben közel azonos szinten találhatóak ezek a tényezők, egyedül Pest és Nógrád, illetve Szabolcs-Szatmárban alacsonyak az értékek, ami döntően a képzettségre (képző helyek

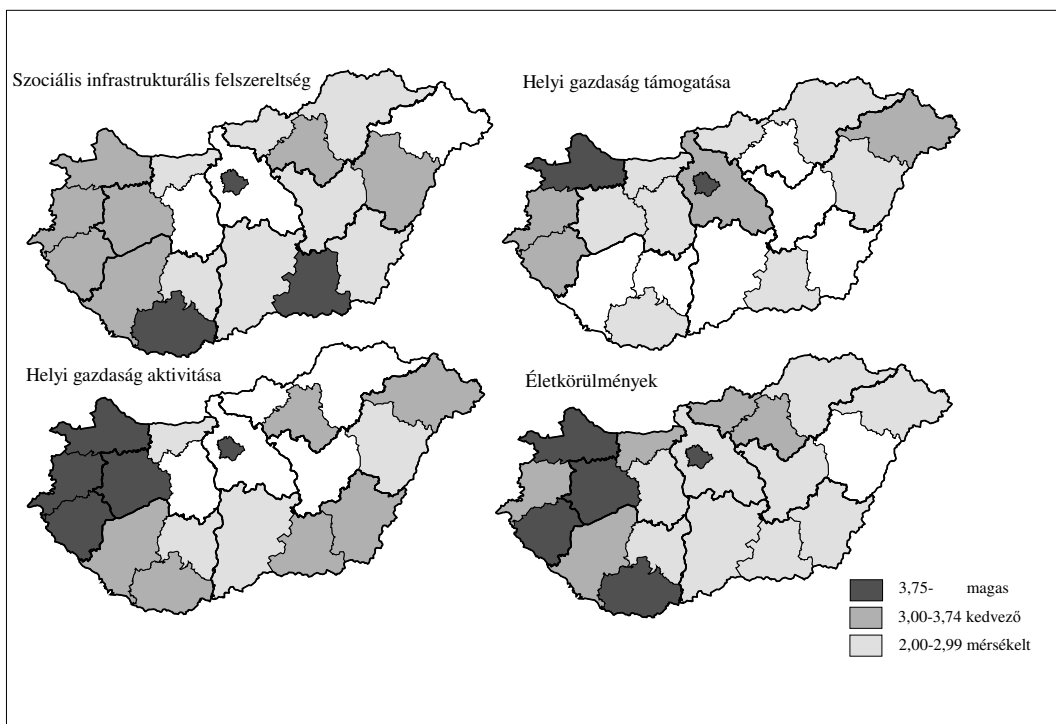
11. ábra

Telepítési tényezők a megyékben I. (1997)

Forrás: Saját számítás.

12. ábra

Telepítési tényezők a megyékben II. (1997)

Forrás: Saját számítás.

alacsony száma) vezethető vissza. A munkaerő költségeinek területi különbségei még nem számottevőek, egyedül a főváros–vidék relációban vannak érzékelhető differenciák. A képzettség, a munkakultúra, a tapasztalat vonatkozásában – nem vagy nehezen mérhető telepítési tényező – viszont a térbeli eltérések kimutathatók, s ezek újratermelődése az átmenetben fennmarad.

A *közlekedési és kommunikációs* tényezők között öt elemet vizsgáltunk, így az elsőrendű utak arányát az összes utakból, személygépkocsi- és telefonsűrűséget, valamint a főváros és Bécs elérhetőségét. Lényegében az autópálya-hálózattal megközelíthető területi egységek azok, amelyek a közlekedési és kommunikációs tényezők esetében megfelelő telephelyi feltételeket kínálnak. Mindez részben magyarázza a külföldi tőke eddigi telephelyválasztását, de magának a közlekedésnek és kommunikációnak a döntő hatását a telephelyválasztásban.

A *települések infrastrukturális* ellátottságát a lakássűrűséggel, a csatornahálózatba bekapcsolt lakások számával, a villamosenergia-fogyasztással és a hulladékgyűjtésbe bevont lakások számával jellemeztük. Az ország regionális megosztottsága ismét szembeötlő, talán a Duna menti „banán” nyújthat ebben a telepítési tényezőben magasabb szintű ellátottságot, s egy jövőbeli vonzás irányt is jelenthet.

A *szociális infrastrukturális* felszereltség mutatói: orvosok száma, kórházi ellátottság és az általános iskolák tanárellátottsága alapján néhány megye kiemelkedik (Baranya, Csongrád), míg a Nyugat-Dunántúl egységes – jól ellátott – térséget mutat, viszont az ország több része ismételt megosztott, erősen differenciált.

A *helyi gazdaság támogatottsága*, amelyet a vámszabad területek száma, az iparüzési adót kivető települések aránya és a gazdaságfejlesztést szolgáló központi, állami alapokból elnyert támogatások összege jellemez, szintén mozaikszerű az országban. Vannak aktívabb térségek, amelyeknél a területi gazdaság mellett az önkormányzatok is részt vállalnak a gazdaságfejlesztésben. A megyék többségében – számos tényező következtében – még nem mutatható ki határozottan a helyi-területi gazdaság működési feltételeinek tudatos, tervszerű alakítása.

A *helyi gazdaság aktivitását* a kereskedelmi forgalommal, a háztartások havi bruttó kiadásaival, a lakásárakkal (megyeszékhelyen), a személyi jövedelemadó nagyságával, az épített lakások számával és az önkormányzati kiadásokból a felhalmozás és tőkejellegű forrásokkal jellemeztük. Nos, e tényezőcsoport alapján az Északnyugat-Dunántúl az országos átlag feletti értékeket mutat. Az ország többi része változatlanul megosztott, talán a regionális központok, a jelentősebb idegenforgalmat mutató térségek, illetve a megerősödő határ menti kapcsolatokkal rendelkező megyék esetében tapasztalható az aktívabb helyi gazdasági környezet.

Az utolsó tényezőcsoportnál megkíséreltük az *életkörülmények* néhány mutatóját értékelni, így a környezet minőségét a természetvédelmi területekkel, a kulturális kínálatot a színház- és kiállításlátogatók számával, a közbiztonságot a bűncselekményekkel, vagy a helyi társadalmat az alapítványok és egyesületek szá-

mával, illetve a felnőtt népesség adományozási aktivitásával jellemezni. Az Északnyugat-Dunántúlon az életkörülmények az országos átlag felett vannak, a kulturális miliő sokoldalú, a helyi társadalom szerveződése élénk, a polgári hagyományok tovább élnek, ami vonzó körülményeket teremt a gazdasági lehetőségeknek és azok széles körű hasznosításához. Dunántúlon még kedvezőbb valamivel a helyzet, mint az ország többi részében, azaz az életkörülmények, mint a telepítést közvetetten befolyásoló tényezők színvonala az ország egészében egyenletlen.

A területi erőforrások közül utolsóként a *lokális és regionális piacot* kell kiemelnünk, hiszen erről az államszocialista tervgazdaságban, az egy pont gazdaságban nem beszélhettünk, viszont a térgazdaság és a piacgazdaság meghatározójának kell tekintenünk. Az átmenetben csak lassan formálódik a lokális és regionális piac. Annak kialakulása függ a helyi gazdasági bázis erősségétől, a jövedelmektől, a fogyasztás jellegétől, de valamilyen egyedi, időszaki, vagy éppen tartós körülménytől (pl. határ menti fekvés) is. Sajátossága az átmenetnek, hogy a szolgáltató szektor erőteljes fejlődésnek indult, főleg a nagyvárosokban, illetve a különféle javak elérhetősége, azokhoz való hozzájutás a településhálózat alsóbb szintjein (középvárosokig) természetessé válik, a verseny ugyan gyenge, a fogyasztói kiszolgáltatottság még megfigyelhető. A helyi piacok szervezését a szolgáltatások esetében a nagyközpontok, illetve a fővárosi székhelyű országos vállalkozások végzik. A helyi vagy regionális piacra termelő vállalkozások száma még alacsony, hasonlóan mérsékelt területi szinten a termelők egymás közötti, valamint a termelők és a szolgáltatók gazdasági együttműködése. A területi egységek stratégiáinak kialakításánál ezt a sajátosságot mérsékelni kell, hiszen a karakteres lokális és regionális piacok a belső (endogén) fejlesztésnek a domináns tényezői lesznek.

1.3. A területi politika

Magyarországon a területi politika nem a rendszerváltozás terméke. A II. világháború után megindult a területi folyamatok állami alakítása, ezek az akciók az adott kor politikai és gazdasági sajátosságait tükrözték. Az államszocializmus időszakának első összefogott területfejlesztési koncepciója 1971-ben jelent meg. Az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció célja a területileg kiegyenlített fejlődés biztosítása volt. A koncepció egy merev településhálózat kialakítását szorgalmazta, ahol az erős hierarchiához kapcsolódtak a települések funkciói, amit az állam kívánt megteremteni. A hetvenes évek belső politikai küzdelmeiben a centralizáció győzedelmeskedett, így a településhálózat alsóbb szintjének tagjai fokozatosan elvesztették funkciójukat, s nem részesültek az állami támogatásból. A nyolcvanas évekre a területi különbségek kiéleződtek az országban, s a településállomány egyre nagyobb hányada leépült, kedvezőtlen helyzetbe került. Állami

szintű területi politika csak tervezte az új beavatkozást, de a rendszerváltozás elsőpörte az ígéretesnek tűnő kezdeményezéseket.

A rendszerváltozás után a kilencvenes évek elején a területi különbségek látványosan kiéleződtek Magyarországon. Közel másfélmillió munkahely szűnt meg, a korábbi ipari központokban a termelés visszaesett, megkezdődött a gazdasági szerkezet átalakítása. Mindez sújtotta a munkaerőt kibocsátó térségeket is, így az ágazati válságok területi válsággá szélesedtek ki. A keleti piacok elvesztése a mezőgazdaságban szintén megingatta a korábbi szervezeti és termelési rendszert, amit csak mélyítették a tulajdonviszonyok visszarendezésére vonatkozó politikai döntések. Az ország nyugati térségei gyorsabban tudtak alkalmazkodni a változásokhoz, mivel ezekben a régiókban már a kilencvenes évek elején lezajlott a privatizáció, a gazdasági kapcsolatok Nyugat-Európa felé irányultak, s a külföldi tőke kedvező telephelyi feltételeket talált.

A területi politika a kilencvenes évek első felében a válságkezelésre irányult. Az állami források aránya és reálértéke a magas infláció miatt nem volt számottevő. Több kormányzati program került kidolgozásra és alkalmazásra az ország keleti (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) és északkeleti (Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád megye) térségei problémáinak kezelésére. A kormányzati források döntően az infrastrukturális rendszerek kiépítését támogatták, így a gáz- és vízvezeték-hálózatot, illetve a közlekedési kapcsolatok javítását. A munkahelyek telepítése ezekben a régiókban nem járt sikerrel, mivel a megközelíthetőségük gyenge volt, valamint a munkaerő képezettségé is alacsony szinten állt. Az ország többi részét nem fogta be a területi politika, mivel pénzügyi erőforrásai mérsékeltek voltak, s nem rendelkezett sem átfogó koncepcióval, sem egységes intézményrendszerrel.

A válságkezelő területi politika tehát az ország háromnegyedét elhanyagolta. Ezekben a térségekben az alulról induló fejlesztési kezdeményezések nyertek teret. Minden település 1990-től saját önkormányzattal rendelkezett, így számos helyen megkezdődött az infrastrukturális rendszerek helyi kezdeményezése és részben állami segítség bevonásával való kiépítése, megújítása. A gáz-, a szennyvíz-, a telefonhálózat, de a kábeltelevízió-hálózat és részben az úthálózat építése a korábban nem tapasztalt tempóban kezdődött el. A helyi aktivitás élénkülése mellett az országban 130–150 kistérségi társulás szerveződött. Az 5–15 település összefogását több nemzetközi program (Phare-program) is ösztönözte, s ennek hatására mikroregionális együttműködések alakultak ki, amik a területfejlesztés új szereplőiként jelentek meg (kidolgozták saját fejlesztési koncepciójukat, programjaikat).

A területi politika tudatos alakítására a helyzet 1996-ra érett meg. Részben növekedett az állami források aránya, ekkor a GDP 0,2%-a került közvetlen területfejlesztési támogatásra, a szereplők aktivitása (megyék, kistérségek, gazdasági szereplők) már kimutatható volt, illetve az európai uniós csatlakozás előkészítése kikényszerítette a területi politika tervszerű kidolgozását és annak intézményrendszerének felállítását.

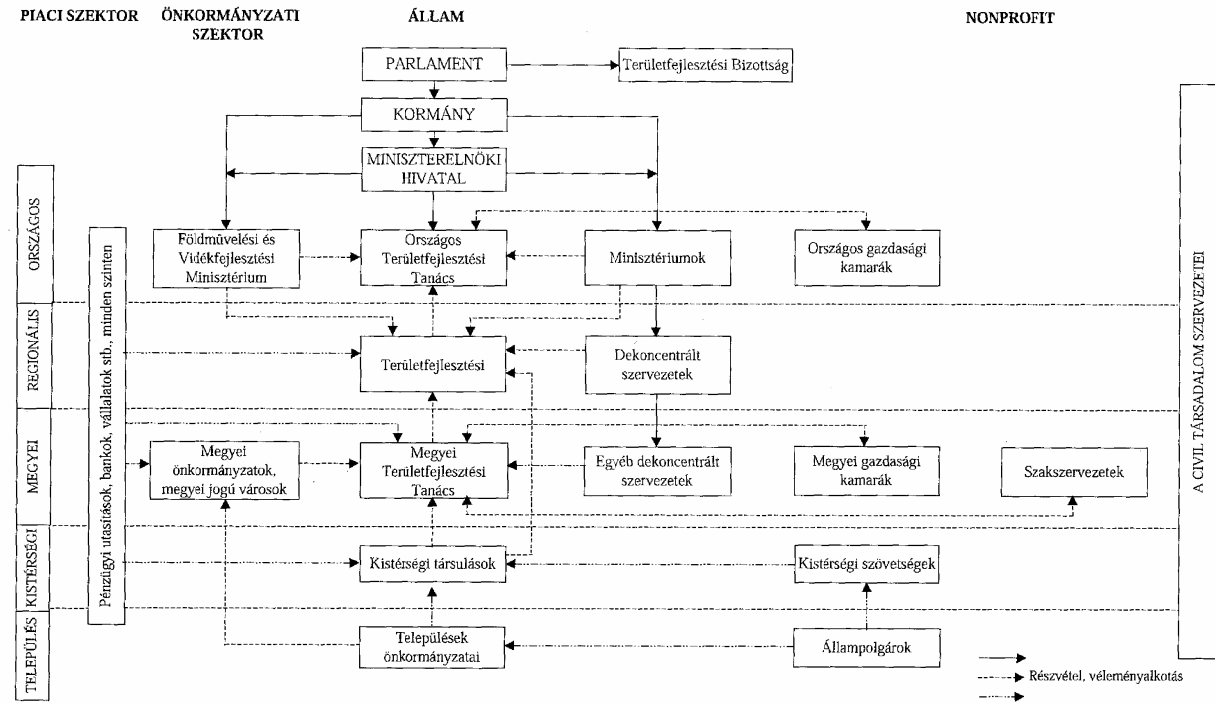
Az 1996. évi XXI. törvény teszi le az új magyar területi politika alapjait. A törvény meghatározza a területfejlesztés célját, hogy az ország minden térségének biztosítani kell a szociális piacgazdaság kiépítését, a fenntartható fejlődés feltételeit, az innovációk térbeli terjedését, a főváros és vidék közötti különbségek mérséklését, a térszerkezet harmonikus fejlődését, s a térségi identitás megtartását és erősítését. A törvény felállítja a területfejlesztés egységes *intézményrendszerét* (13. ábra). Országos, regionális, megyei és kistérségi szinten meghatározza a feladatokat, kijelöli az intézményrendszert, s egyben megnevezi az egyes szinteken a döntésben résztvevő szereplőket (önkormányzatok, kistérségek, kormányzati képviselőket, gazdasági szféra). A törvény kijelöli a területfejlesztés eszközeit (Területfejlesztési Alap, később Területfejlesztési Célelőirányzat, 1998-tól Vidékfejlesztési Célelőirányzat), sőt annak forrásait is meghatározza, majd külön jogszabályban intézkedik a területi egységek közötti elosztás elveiről.

A területfejlesztési törvény a megyei területfejlesztési tanácsok – amelyek a partnerség elve alapján szerveződtek – hatáskörébe utalja a decentralizált forrásokat. A megyei területfejlesztési tanácsoknak fejlesztési stratégiát és arra épülő programot kellett készíteniük, ami az alapját jelentette az állami források felhasználásának. A regionális szint létrehozását a törvény első változata még a megyék szabad társulására bízta, s a régióknak csupán tervezési-statisztika szerepet szánt.

A törvény elfogadása után 1996-ban kezdődött meg az *Országos Területfejlesztési Konceptió* kidolgozása és azt a magyar Országgyűlés 1998 márciusában fogadta el. Az Országos Területfejlesztési Konceptió meghatározza a térszerkezet jövőbeli alakításának irányait, pontosítja a területi politika céljait és irányelveit, kijelöli a fejlesztés prioritásait, egyben meghatározza a beavatkozási térségeket, azok típusait, valamint az eszköz- és intézményrendszer működésére vonatkozó alapelveket. A koncepció az egyes ágazatok (környezetvédelem, humán infrastruktúra, agrárszféra, ipar, idegenforgalom, műszaki infrastruktúra) vonatkozásában is fejlesztési irányokat jelöl meg. S végül az európai uniós csatlakozás területpolitikai intézkedéseit foglalja össze.

13.ábra

A regionális politika intézményrendszere

Forrás: Területfejlesztés Magyarországon, 1998

A magyar területi politika a területfejlesztési törvénnyel, valamint az országos, illetve a regionális és megyei szintű területfejlesztési stratégiákkal egy egységes rendszer kiépítését kezdte meg, ami alapvetően az Európai Unió regionális politikájának elveire, gyakorlatára és intézményrendszerére épült.

A területfejlesztési törvény módosítása, kiegészítése 1999 októberében történt meg (1999. évi XCII. törvény). A módosítás célja egyrészt a regionális szint erősítése (a korábbi regionális kezdeményezéseket a törvény megerősítette, így hét tervezési-statisztikai régiót határolt el), másrészt a törvényességi ellenőrzés érvényesítése, s végül a megváltozott politikai értékrend alapján a területfejlesztés szereplői képviselőitének átalakítása az intézményrendszerben.

Az új területi politika működéséről csupán kétéves ismerettel rendelkezünk, így irányadó tapasztalatokat nem tudunk leszűrni. Megállapítható, hogy felálltak a megyei területfejlesztési tanácsok, azok kidolgozták és elfogadták a területfejlesztési koncepciókat, létrejöttek munkaszervezeteik, megkezdődött a fejlesztési programok összeállítása. A területfejlesztés decentralizált forrásainak (8. táblázat) felhasználásáról a megyei területfejlesztési tanácsok döntöttek. Ezek a mérsékelt források is jelentős helyi fejlesztési kezdeményezéseket mozgattak meg. Szintén létrejöttek a regionális tanácsok, elkészültek fejlesztési koncepcióik, elkezdődött a programozás szakasza. A jövőben már leosztott állami forrással is rendelkezni fognak, amit a működőképes munkaszervezeteik kezelnek.

8. táblázat

A területfejlesztési támogatások nagysága a GDP-hez viszonyítva

Régió	Bruttó hazai termék (GDP), milliárd Ft			Területfejlesztési támogatás, millió Ft			Támogatás aránya a GDP-ben, ezrelékben		
	1995	1996	1997	1996	1997	1998	1996/1995	1996/1995	1997/1998
Közép-Magyarország	2240	2861	3613	685	1 013	1 584	0,31	0,35	0,44
Közép-Dunántúl	557	683	899	912	1 161	1 662	1,64	1,7	1,85
Nyugat-Dunántúl	559	701	881	590	869	1 503	1,06	1,24	1,71
Dél-Dunántúl	462	530	646	1051	1 480	2 351	2,27	2,79	3,64
Észak-Magyarország	521	597	731	2273	2 620	3 543	4,36	4,39	4,85
Észak-Alföld	601	728	896	2519	3 424	4 353	4,19	4,7	4,86
Dél-Alföld	622	745	893	1671	2 634	3 503	2,69	3,54	3,92
Ország összesen	5562	6845	8556	9700	13 200	18 500	1,74	1,93	2,16

Forrás: KSH, 1999.

A területi politika jelentős változáson ment keresztül Magyarországon az elmúlt tíz esztendőben. A területi válságkezeléstől eljutott a területfejlesztés az átfogó fejlesztési koncepcióig és az országos, regionális és megyei szintű intézményrendszerig, ami mögött egyenletesen növekvő állami támogatás áll. Ez az intézményrendszer egyre felkészültebb az Európai Unióból érkező támogatások szakszerű felhasználására, hiszen több területfejlesztési Phare-program zajlott le sikeresen, illetve 2000-től megkezdődött az előcsatlakozási alapok (SAPARD, ISPA) fogadásának előkészítése.

A magyar területi politika intézményrendszerének gyengeségei:

- nem pontosított a regionális, a megyei és a kistérségi szint feladata, azok egymásra épülése, az egyes funkciók meghatározásának hiányában átfedések és párhuzamosságok is felléphetnek;
- a módosított törvény alapján nem tagjai (csupán tanácskozás jogú tag) a területfejlesztési tanácsoknak (sem megyei, sem regionális szinten) a munkaadók (gazdasági kamarák) és a munkavállalók (munkaügyi tanácsok) képviselői, illetve a kistérségek (alulról építkező területfejlesztési szereplők) csak meghatározott – nem teljes – számban, így a partneri kapcsolatok a területfejlesztés szereplői között gyengültek;
- nem sikerült a magánszféra forrásait aktivizálni, ennek oka az alacsony szintű decentralizáció, illetve a leosztott forrásokhoz rendelt felhasználási megkötések (évenként miniszteri rendelet határozza meg a decentralizált források felhasználásának szempontjait és a lehetséges támogatások mértékét);
- a területfejlesztés társadalmi rangja, ismertsége gyenge, azt önkormányzati feladatnak tekinti a lehetséges szereplők többsége, nem értik a tartalmát, fontosságát, mindez abból is következik, hogy kormányzati szinten összekeveredik a területfejlesztés a vidékfejlesztéssel, s az agrárfejlesztéssel;
- kistérségi szinten a területfejlesztés menedzsmentje még nem állt fel¹¹, a fejlesztést végző szakemberek száma mérsékelt, így gyenge a regionális, megyei és kistérségi fejlesztések összehangolása, egyeztetése, illetve megvalósítása.

A magyar területi politika továbbfejlesztése természetesen szükséges, így pontosítani kell tehát a regionális szint feladatait, növelni kell a partneri kapcsolatokat a területfejlesztés szereplői között, aktivizálni kell a területi finanszírozási forrásokat, bővíteni kell az intézményrendszer funkcióit (monitoring), nem beszélve a területfejlesztés állami szintű támogatásának növeléséről. Mindezek mellett kialakult Magyarországon az Európai Unió regionális politikája elveit és gyakorlatát

¹¹ A tanulmány megírása óta felállt a statisztikai körzetek vonatkozásában egy, a központi kormányzat által finanszírozott térségmenedzser-hálózat, ám a rendszer kiépítésébe nem vonták be a kistérségi társulásokat, hanem azt felülről vezényelték.

követni és alkalmazni képes területfejlesztési rendszer, így ebben a vonatkozásban a csatlakozásunkra való felkészülést kritika nem illetheti.

A fentiek igazolására álljon itt a területi GDP és a területfejlesztési támogatást szolgáló állami alap kapcsolatát leíró regressziós egyenes, illetve hasonlóan a területi GDP és a gazdaságfejlesztést segítő központi alap (Gazdaságfejlesztési Célelőirányzat) összefüggését jelző egyenlet (14. ábra). Az első esetben – éppen a sajátos eloszlás miatt – a görbe enyhén negatív meredekséget ír le, azaz a *támogatások növekedésének nincs kimutatható hatása a területi GDP-re*. A másik esetben a meredekség enyhén pozitív, azaz a gazdaságfejlesztési támogatások – kismértékben, de – hatnak a területi GDP-re, a kapcsolat szorossága mérsékeltnak mondható. A két tényező között *tehát gyenge összefüggés* állítható fel, de jelzi, hogy míg a területi kiegyenlítést szolgáló támogatások elsődlegesen politikai indíttatású fejlesztési beavatkozások, addig a konkrét gazdaságfejlesztési intézkedések hatása az aktív célterületeken növekedési eredményekkel is járhat.

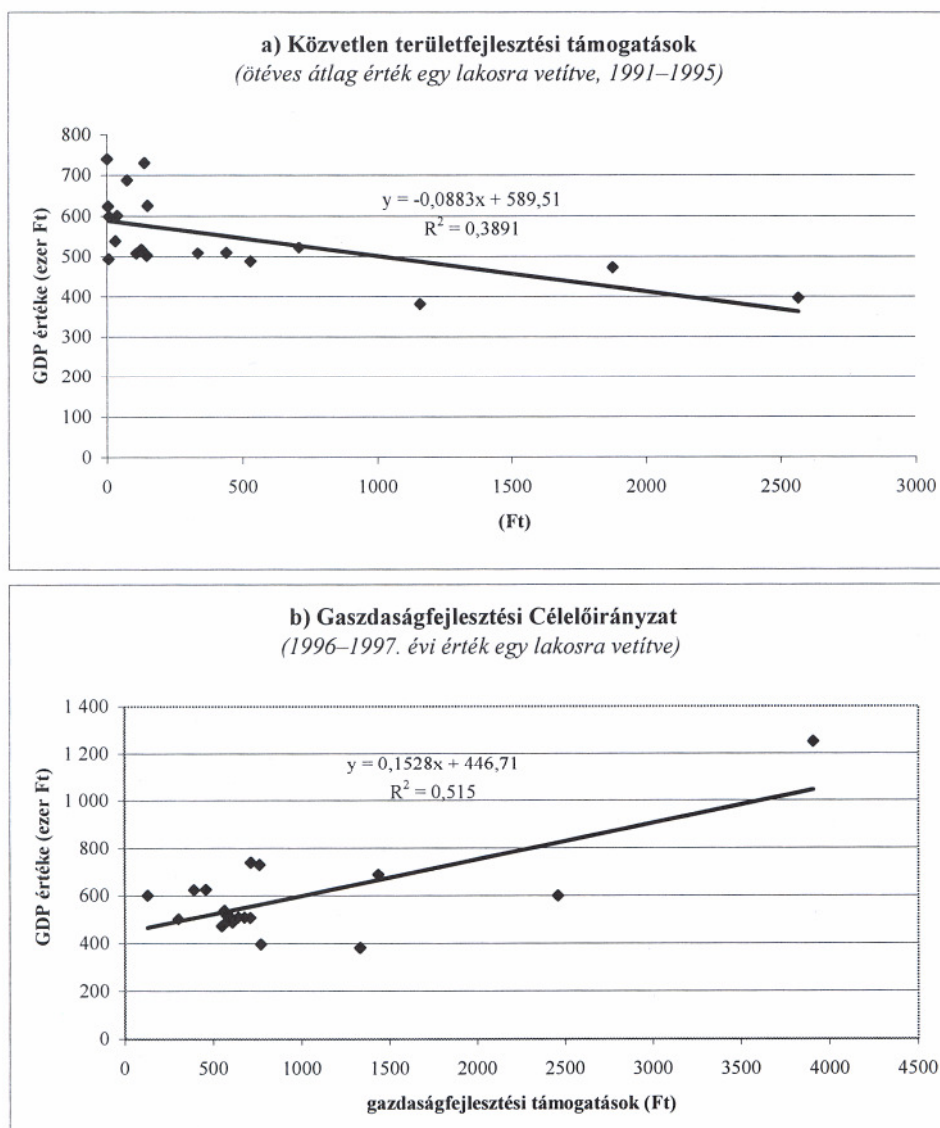
Az elemzés a területi politika alapkérdését érinti: vajon milyen mértékben és formában kell és lehet a problémás (válság és elmaradott) térségeket támogatni? Nos, az átmenet területi politikája erre a kérdésre nem tudott egyértelmű választ adni, megmaradt *a modern piaccgazdaságokban alkalmazott támogatáselvű területi politika mellett*. Kísérletet tett ugyan a térségek közötti kiegyenlítésre, ám egyrészt a területi szerkezetben meglévő mély és soktényezős válság miatt látványos elmozdulást nem tudott felmutatni, másrészt a fejlesztés forrásai is mérsékeltek, illetve megosztottak voltak, s ennek következtében sem lehetett érdemleges eredményeket elérni.

A *tervezést*, így a területi szintű tervek kidolgozását az átmenet első időszakában el kellett felejtetni, csupán kistérségi vagy helyi programok készültek a válságok kezelésére, a depressziós térségek felzárkóztatására. A területfejlesztési törvényben foglaltak szerint ismét visszajött az átmenet második szakaszában a területi tervezés. A kilencvenes évek utolsó harmadában viszont még nincs egy nemzeti szintű fejlesztési terv és célrendszer, aminek a területi vetületeit meg lehetne határozni, s ennek alapján kijelölni a térségek fejlesztési irányait (Rechnitzer, 1997b; Rechnitzer, 1998).

Megszületik az Európai Unió regionális politikájának elveit megjelenítő Országos Területfejlesztési Konceptió (OTK, 1998), amely csak Európa nyugati felére tekint, így egypólusú lesz. Kimaradnak az OTK-ból az ország sajátos helyzetéből – a közép-európai térben elfoglalt jövőbeli kedvező pozíció – adódóan az új együttműködési rendszerek és a kapcsolatok alapos felvázolása, azok térség

14. ábra

A terület- és a gazdaságfejlesztés, valamint a területi GDP kapcsolata

Forrás: a) Országos Területfejlesztési Kon koncepció, 1991–96. évi adatok alapján egyéni számítás.

b) IKIM, 1996–97. évi adatok alapján egyéni számítás.

és területi gazdaságformáló lehetőségeinek célirányos előkészítése. Az alulról építkezés csak elvekben jelent meg, hiszen a területi (megyei) szintek nem artikulálták még saját fejlesztési céljaikat, így azok vagy egyedi vagy kimondottan általános üzeneteket fogalmaztak meg az országos térszervezés számára. A szereplők többsége – éppen a területi intézményrendszer, hatáskörök, források és identitás hiánya miatt – nem ismerte fel a stratégia és az arra épülő programozás szükségességét, így aktivitásuk felszínes maradt, nem válhatott számukra irányadóvá a terület jövőképe és az ahhoz kapcsolódó célok rendszere.

Az átmenet sajátossága tehát a területi tervezés eltűnése, majd a területfejlesztéssel foglalkozó törvény által történt megjelenése. Ez egyben a területi fejlődés új módszereinek alakítása és technikáinak keresése, ami viszont fokozatosan hozzásegíti a szereplőket az együttműködéshez, s egyúttal a területi adottságok és lehetőségek céltudatos felismeréséhez, majd stratégia szemléletű alakításához.

2. A térszerkezet változása, az átmenet terei

Az átmenet a térszerkezetet újraformálja, területi különbségek alakulnak ki vagy erősödnek fel, amik egyben a fejlődési pályák különféle irányait képviselik. A korábbi vizsgálatainkban foglaltakat megerősítve (Rechnitzer, 1993) kimondhatjuk a tételt, miszerint az ország térszerkezete megosztottabbá vált, miközben a két-két ellentétes pólus között (főváros és vidék, nyugat és kelet) a szakadék növekedett, a térségek egy jelentős csoportja átmeneti helyzetbe került, a jövőbeli elmozdulásuk még bizonytalan, vagy nem egyértelmű.

A megállapítás bizonyításához azonos mutatószámok és módszerek¹² alapján hasonlítjuk össze a területi gazdaságot – megyék szerint – 1991-ben, az átmenet kezdetén és 1995-ben, annak befejeződéséhez közeledve (15. ábra).

Az átmenet induló évében (1991) a térszerkezetben hét jól elhatárolható csoportot figyelhetünk meg. A főváros elkülönült, önálló csoportot képezett, a többitől távol, magasan koncentrálna a vizsgált területi tényezőket, sőt azok nagysága össze sem volt vethető még a legjobb helyzetben lévő megyével sem. Budapest fejlettségbeli távolsága a területi gazdaságban a megyéktől szembeötlenül jelentősen eltér. A magyar főváros nem hasonlítható össze a vidéki térségekkel, annak fejlődését, területi sajátosságait és új szerepköreinek alakulását Közép-Európa más centrumaival, így Béccsel, Prágával, Varsóval, Zágrábbal, Belgráddal lehet egybevetni, s ebben a viszonylatban érdemes a fejlesztési stratégia elveit kidolgozni.

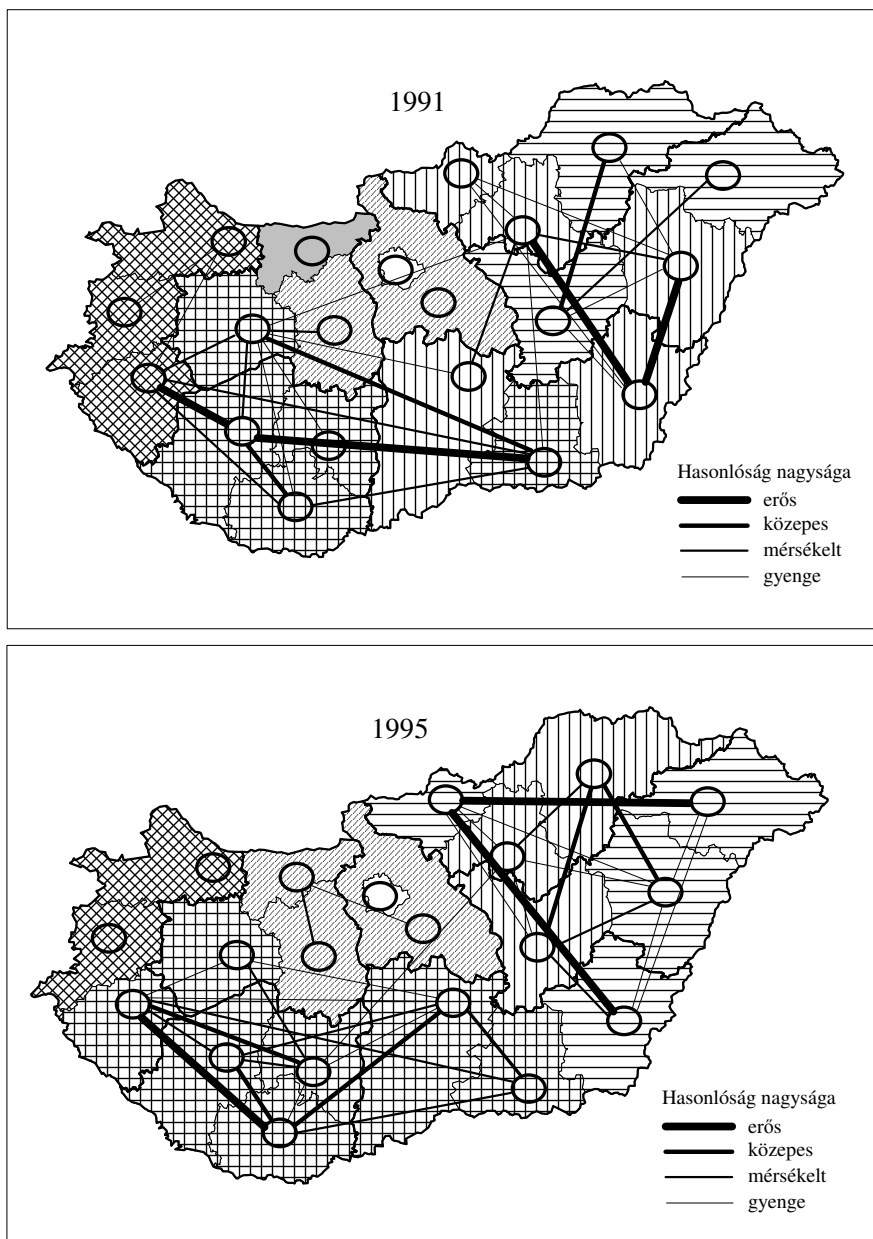
A nyugat-magyarországi csoport (Győr-Moson-Sopron, Vas, Zala) összetartozását a külföldi működő tőke, a beruházások nagysága, az akkor is még mérsékeltnek tekinthető munkanélküliség, telefonellátottság és a vállalkozások közel azonos jelenléte határozta meg. A csoporton belül Zala megye már gyenge hasonlóságot mutat a másik két megyével, sőt több tényezőben látható azonoságot jelzett a negyedik, a déli csoporttal.

A közép-magyarországi csoport (Fejér és Pest megye) szerveződését még a beruházások, a személyi jövedelemadó nagysága és a személygépkocsi-ellátottság

¹² A 11 változó a következő volt: a területi GDP nagysága, a külföldi működő tőke, a beruházások mértéke, a munkanélküliség, a jogi és nem jogi személyiségű gazdasági társaságok, az iparüzési adó nagysága, a személygépkocsik száma, a telefonellátottság és a bankfióksűrűség. A változókat egy lakosra vetítve képeztük, mindkét időpontra azonosan, többváltozós elemzéssel dolgoztuk fel a kapcsolatok szorosságát, ami többségében erős, határozott összefüggést mutatott, s egységes elvek – az egyértelmű elhatárolás – alapján alakítottuk ki a csoportokat a klaszterelemzésben.

15. ábra

A térszerkezet és változása (1991, 1995)

Forrás: Saját számítás.

szervezi. *Önálló egységet alkot Komárom-Esztergom megye*, ahol ekkor még működik a nagyipar, annak beruházási mutatói kedvezőek, s a személyi jövedelemadó is hozzájárult a különálló típus alakításához. Egyedül Fejér megye mutat hasonlóságot a dél-magyarországi csoportba tartozó Veszprém megyével (jellemző volt a nagyipar és a magas munkanélküliség).

A *dél-magyarországi csoport* összetartozását a mérsékelt külföldi tőke jelenléte, az országos átlag körüli munkanélküliség, a mérsékelt vállalkozási aktivitás és a kedvező személygépkocsi-ellátottság jellemzi. A hasonlósági kapcsolatok érdekesek, hiszen egy Csongrád–Baranya és egy Veszprém–Somogy (Balaton-parti megyék)–Tolna alcsoport formálódott ki.

Kelet-Magyarország erősen megosztott 1991-ben. Az egyik *csoportot (Északkelet-Magyarország)* Borsod, Szabolcs-Szatmár és Jász-Nagykun-Szolnok megye alkotja, s a szerveződést az alacsony szolgáltatási ellátottság (banksűrűség) és a nagyiparból következő magasabb (országos átlaghoz jobban közeledő) helyi adó képezte. A másik a *kelet-magyarországi csoport* egybetartozását a magasabb vállalkozási aktivitás (nem jogi személyiségű vállalkozások), a mérsékelt munkanélküliség és a magas személygépkocsi-ellátottság jellemezte. A két keleti csoport még elkülönül egymástól, az értelmezhető hasonlóság inkább a csoporton belül figyelhető meg. Egyedül Heves megyénél regisztrálható három kapcsolódási vagy hasonlósági irány, ami vélhetően a területi gazdaság lehetséges jövőbeli irányait, vagy éppen bizonytalan helyzetét jelzi. A két csoport területi gazdasági szerkezetében vannak hasonlóságok, de a keleti csoportnál az összevont érték a déli megyékhez közelít, míg az északkeleti megyék együttesen a közép-magyarországi csoporthoz állnak közelebb.

Az átmenet első éveiben a *területi gazdaság megosztott térszerkezetet jelez*, abban már felismerhetők az azonos fejlődést mutató csoportok, a fejlődési pályák bizonytalanságait éppen a csoportok elemeinek átfedései, hasonlóságai jelzik. A *térszerkezet még képlékeny*, de már vannak stabil pontok, elhatárolható, egyben karakteres fejlődési és leszakadási irányok.

A területi gazdaság *1995-re megváltozott*, a tömbösödés határozottabbá vált, a korábbi hét csoport helyett hat formálódott ki, a fejlődési pályák egymástól elkülönültek. Az előző időponthoz képest a tömörülések közötti hasonlósági egyedi kapcsolatok már megszűntek, inkább a klasztereken belül alakultak ki jobban összetartozó altömbök.

A *főváros* előnyét nem lehet behozni, változatlanul elkülönül az ország többi részétől, talán a legkedvezőbb értékkel rendelkező nyugati csoportvezető megye (Győr-Moson-Sopron) valamit leküzdött hátrányából (6%-kal közelebb lépett), jelentéktelenül, de távolabbra került Szabolcs-Szatmár-Bereg megye (2%). Budapest tartós elkülönülése a területi szerkezetben magyar sajátosság. Stratégiai cél a főváros fejlesztésénél az lehet, hogy kedvező befolyása a területi gazda-

ságra minél több szinten és irányban szétterjedjen, döntően a regionális központok felé, illetve azokon keresztül a vidéki térségekre.

A nyugat-magyarországi csoportból Zala megye kiszakadt, s érdekes, hogy a két tag között az értelmezhető hasonlósági szint nem alakult ki, azaz még együtt vannak, még együtt különülnek el a többi csoporttól, de Győr-Moson-Sopron megye egy más, új fejlődési pályát kezd alakítani, aminek az iránya, jellege vélhetően a nagyobb dinamika.

A dél-magyarországi csoport határozottan tömbösödött, bekerült a leszakadó Zala megye és a felzárkózó Bács-Kiskun, erős baranyai hasonlósággal. A területi szerkezet több tényezőben azonosságot mutat a közép- és kelet-magyarországi csoporttal, ami azt jelzi, hogy egy időleges tömbösödés alakult ki, *annak felbomlása bármikor megtörténhet*, a szerkezetek még nem stabilak. Az átrendeződést a vállalkozások (külföldi tőke) növekvő terjedése és a szolgáltatások kedvező fogadási feltételei generálhatják a jövőben.

A közép-magyarországi csoporthoz csatlakozott Komárom-Esztergom megye, s a belső hasonlóság a tagok között már felismerhető. A csoport szintjén az előző időszakhoz képest a beruházások növekedtek, ezen belül a külföldi tőke szerepe egyre meghatározóbbá vált, azonban még gyenge a vállalkozási aktivitás – jelentősen az országos átlag alatt van –, a telefonellátottság és a pénzügyi szolgáltatások (banksűrűség) színvonala. A dél-magyarországi csoporthoz áll a legközelebb ez a klaszter, de érdekes, hogy a nyugati csoporttól viszont 1991-hez képest már távolodott.

Az északkeleti csoportból kivált Szabolcs-Szatmár megye, viszont bekerült Heves megye, ami arra utal, hogy folyamatos átrendeződés történik az ország keleti térségeiben. A csoport közelebb került így a kelet-magyarországi klaszterhez, miközben növekedett távolsága a nyugati megyéktől, továbbra is megmaradt a „közelsége” a déli térséghez, ami egy lehetséges jövőbeli átrendeződési irányt sejtet. (Ezt erősíti, hogy Heves megtartotta értékelhető hasonlóságát egy déli – ugyan gyenge adottságokkal rendelkező – megyével.)

A keleti tengelyt Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar, Békés és a távoli Nógrád megye alkotja kimondottan gyenge mutatókkal, s egyre távolabb a többi csoporttól. A belső kohézió erős, különösen a keleti országhatár menti megyéknél, míg Nógrád inkább Békéshez és Szabolcs-Szatmárhoz áll közelebb, Hajdú-Bihar kiszakadása prognosztizálható. A keleti tömbösödés veszélye abban is kifejezhető, hogy 1991-hez képest a déli fejlődési pályához mért távolság növekedett, azaz a leszakadása a térségnek még látványosabb.

Az átmenet térszerkezetét a határozott megosztottság jellemzi, amiben a területi különbségek nemcsak megjelennek, hanem azok átrendeződnek. Ennek következtében térségek közelednek vagy távolodnak egymástól, illetve a térségekben belül tömbök, azonos fejlődési pályákat mutató struktúrák alakulnak ki.

A *reagálás* az átmenetre a térségekben tehát különböző, a területi gazdaság szereplőinek felkészültsége, erőforrásainak állapota, a térbeli helyzete azok, amik döntően formálják a sajátos fejlődési, vagy pontosabban alkalmazkodási pályákat. A térszerkezetben a főváros tartósan elkülönült, az ottani gazdaságot nem lehet összehasonlítani az ország többi részével, viszont hatása a területi gazdaságra döntő. Vélhetően az átmenet a budapesti gazdaságban befejeződött, az új struktúra elemei már működnek, az ország térgazdasága szempontjából az a fontos, hogy ennek terjedése milyen mechanizmusok és rendszerek alapján történik. Az ország két nyugati megyéje az átmenet végéhez ért, ebben Győr-Moson-Sopron megye előbbre jár, a területi gazdaságok elkülönülése az ország többi részétől egyre határozottabbá válik. Közép- és Dél-Magyarország területi gazdasága képlékeny állapotot tükröz, vannak stabilizálódásra utaló jegyek, de a struktúrarendező elemek még gyengék (térségektől függően a külföldi tőke vagy a szolgáltatások), így számos bizonytalanság, előre nem kiszámítható irány lehetséges a térségek jövőbeli helyzetében. A keleti országrészben két típusát határozhattuk meg az átmenet térszerkezetének. Az első közelebb áll a közép- és dél-magyarországi csoporthoz, így kedvező elmozdulásokat hordozhat, míg a második, a délkeleti országhatár menti megyék és Nógrád leszakadása változatlanul tovább tart, azok erősen tömbösödnek, ebből talán a jövőben Hajdú-Bihar megye lesz képes egyedül kiszakadni.

3. Az átmenet sajátosságai

Az elmúlt tíz esztendő regionális politikáját sokan, sokféle módon értékelték. Egyesek sikeresnek tekintik (Szaló, 1998), mondván, hogy a törvényi szabályozás elfogadásra került, az intézményrendszer kialakult, megkezdődött a területi egységek, döntően a megyék fejlesztési elképzeléseinek kidolgozása, sőt a decentralizált források révén a konkrét programok megvalósítása is. A másik oldalon bírálják az intézményrendszert, annak működését, a források leosztásának módját és a felhasználások hatékonyságát, egyáltalán a regionális politika tényleges gazdaságfejlesztő hatásának érvényesülését (Horváth, 1998; Pálné Kovács, 1999; Rechnitzer, 1998).

Az elmúlt tíz év trendjei, valamint az értékelések alapján megállapíthatjuk, hogy a regionális politikában *hármás tagoltság*, pontosabban szemléletmód egymás mellett élve érvényesült.

A) Jelen voltak és hatottak a határozott központi irányítású regionális politika elemei

A regionális politika nem volt képes önálló gazdaság- és társadalomfejlesztő tényezővé válni. Az elmúlt tíz év mindegyik kormányában gyenge, erőtlen és alárendelt szerepet kapott. Azon minisztériumokban működött az irányítás, amelyek nem rendelkeztek számottevő pénzügyi forrásokkal, illetve elnyomta a területi fejlesztéseket a „másik fél”, a társfeladat (környezetvédelem, agrárfejlesztés). Nem volt képes határozottan beépülni a területi szemlélet sem a gazdaságpolitikába, sem pedig az egyes ágazatok fejlesztési elképzeléseibe. A fejlesztési politikákban az ágazati dominancia érvényesült, elnyomva azok térségi összefüggéseit és hatásait. Az erős központi vezénylet jellemezte a kilencvenes éveket, a közvetlen területfejlesztésre irányuló decentralizált források aránya nem volt számottevő (a GDP 0,2–0,4% között mozgott), sőt azok felhasználásában is a „címkézettség” volt a jellemző, azaz nem a speciális térségi célok, hanem központi elvek határozták meg döntően a támogatások hasznosítását. A forráselosztásban elkezdődött ugyan a normatív szemlélet kialakítása, azonban változatlanul érvényesült a kijárás, a politikai kapcsolatok érvényesítése, ennek erőssége kormányzati ciklusonként eltérő volt, ám jól kimutatható.

B) *Kiépültek a piacgazdaságok klasszikus regionális politikájának elvei, intézményei és technikái*

Nem ellentmondás, hogy a regionális politikában miközben még erősen hatottak a központi vezénylés mechanizmusai, ezalatt, vagy pontosabban ezzel párhuzamosan fokozatosan kiépültek és lassan érvényesültek a klasszikus piacgazdaságokban alkalmazott területfejlesztési intézmények és eszközök. A klasszikus területi válságkezelési eszközök (foglalkoztatás politika, külföldi beruházások leteleptetésének támogatása, alapvető infrastrukturális rendszerek megteremtése), az állami (országgyűlési bizottság, minisztérium, Területfejlesztési Alap/Célelőirányzat), a területi (megyei és regionális területfejlesztési tanácsok) és piaci intézményrendszer fokozatos kiépülése, a lopakodó decentralizáció megjelenése, a regionális különbségek egyes elemeinek (főleg a piaci alapokra helyezett infrastrukturális rendszerek, pl. telefon, közüzemi szolgáltatások) látványos csökkenése pontosan regisztrálható. A térségek és települések önmagukra találásának időszaka ez, amelyet nem akadályoz a központi politika, sőt éppen az önkormányzati rendszer megteremtésével és működtetésével ehhez jelentős ösztönzést nyújtott. Ehhez az önmegvalósításhoz egyre több központi program – de a hagyományos ágazati struktúra szerint¹³ – is kapcsolódott, ami a területfejlesztés szereplőinek meghatározását, sőt egyes esetekben azok együttműködését is eredményezte.

C) *Felbukkannak a posztmodern regionális politika elemei*

A területfejlesztés rendszerének megteremtése szükségszerűen magával hozta, hogy az állami szférán túl, azt meghaladva megjelennek olyan elemek és technikák, amik már inkább kötődnek az alulról építkező, erőteljesen decentralizált fejlesztési politikához. Így megkezdődött a kistérségi, megyei szinten a fejlesztési stratégiák és programok kidolgozása, ami a területfejlesztés szereplőinek újszerű kapcsolatait és egyben jövőképeinek meghatározását is segíti. A kilencvenes években a kistérségek önszerveződése, az alulról építkezés iskolapéldája, kár, hogy ezt a folyamatot számos állami beavatkozás megzavarta. Jó példák születtek a helyi gazdaságfejlesztésre (pl. ipari parkok), de az innovációorientált gazdaságfejlesztés több elemét is regisztrálhattuk (*Dőry–Rechnitzer, 2000*). A szereplőkben egyre nagyobb az igény a decentralizációra, s annak egy-egy kísérlete sikeres fejlesztéseket indít meg. S végül nem feledkezhetünk meg a területi egységek egyre határozottabb versenyéről (*Lengyel–Rechnitzer, 2000*), az új típusú intra- és interregionális együttműködésekről (*Hardi, 2000*),

¹³ Gondoljunk az 1995-ben indult iparipark-programra, amely ágazati indítású volt és maradt napjainkban is, de vitathatatlan, hogy erősen ösztönözte a telephelyi kínálat bővítését, a helyi gazdaságfejlesztés forrásainak aktivizálását.

vagy éppen a gazdasági szereplők térségi szintű hálózatainak formálódásáról (Dusek, 1999, Grosz, 2000).

Állíthatjuk tehát, hogy a regionális politikában az *átmenet még nem fejeződött be*, együtt élnek a területfejlesztés különböző szemléletmódjai, eszköz- és intézményrendszerei, miközben a szereplők más és más, lényegesen eltérő aktivitást mutatnak, s közöttük az együttműködés még kezdetleges, aminek az ösztönzésére a források területi szinten nem állnak rendelkezésre, illetve nem egyértelműek.

4. Területi dilemmák az átmenet utáni időszakra

A magyar térszerkezet folyamatos változásokat jelez, nem fejeződtek be még az alapvető átrendeződések, sőt bizonyos irányok felerősödtek, miközben új jelenségek törtek felszínre, amelyek hatásait még nem ismerjük, így azokra nem tudunk reagálni, amelyek kezelésére fel kell készülni, miközben egyre nagyobb aktivitást szükséges folytatni az *Európai Unióba való belépés előkészítésére* (Horváth–Illés, 1997). Tekintsük át az európai uniós csatlakozásig a fontosabb területi problémákat, s azokra való reagálás lehetséges irányait.

4.1. Regionális különbségek

Az országban a regionális különbségek nem mérséklődtek, sőt felismerhető, hogy az ország középső térségeiben (Közép- és Dél-Dunántúl, Duna–Tisza köze) az átmenet bizonytalanságai határozottan érvényesülnek, miközben a keleti országrészek elmaradottsága egyre látványosabb. A regionális különbségek hagyományos – mint GDP, foglalkoztatottak, munkanélküliség – mutatóinak tartós divergenciája mellett a településszintű infrastrukturális rendszereket jellemző mérőszámokban a területi szerkezetben a konvergencia ismerhető fel.

Az ország megosztottsága tehát tovább folytatódik, ennek dimenziói: Budapest és a vidék, a nyugati (Pannónia) és a keleti országrész (Alföld), Közép- és Dél-Magyarország. A nyugati térségekben megkezdődött az innovatív népesség lassú átáramlása, amit a legális és illegális tőkemozgás kísér. A jövedelmi különbségek tartósan fennállnak a településhálózaton belül, de a térszerkezet egészében is, s mindezek regionális szinten a politikai-társadalmi feszültségeket a jövőben fokozhatják.

A területi lobbik a politikában még nem formálódtak ki, de azok szerveződése elkezdődött, a regionális érdekek még a felszín alatt vannak, viszont feszítik az intézményi kereteket, azok vélhetően az ezredforduló után – éppen az erőteljesebb európai uniós támogatások megjelenésével – határozottan bukkannak elő.

4.2. Budapest helye, szerepe Közép-Európában

A Bécsi régió gazdasági, politikai és társadalmi szereplői határozottan törekednek arra, hogy a térség Közép-Európa szervező, információs és pénzügyi központja legyen (Rechnitzer, 1997d). Bécs és Budapest között a különbség az,

hogy az osztrák főváros jelentős anyagi erőforrásokkal rendelkezik ehhez a programhoz, és egyben bírja az Európai Unió támogatását. Míg Budapest mérsékeltebb erőforrásokat tud felsorakoztatni és folyamatosan szemben áll a kormányzattal, annak politikájával, aminek következtében a főváros infrastrukturális modernizációja visszafogott. A külföldi befektetők viszont nagy fantáziát látnak Budapestben, így roppant dinamikusan folyik a kereskedelmi hálózat átalakítása, a szolgáltatások működését szolgáló irodaházak és központok kiépítése. A nagyvárosi infrastruktúra fokozatosan elmarad a gazdasági szerepkörök létesítményi rendszereitől, ami tartós városüzemeltetési zavarokat eredményezhet.

Mindezek ellenére Budapest még nincs „kitalálva”. Nem sikerült – létező fejlesztési koncepció mellett sem – meghatározni azt, hogy miben jelölhetők ki a magyar főváros új szerepei, ezek miként kapcsolódnak a hazai regionális fejlődéshez, miként fűződnek fel a közép-európai településhálózatra, illetve mely hálózati szerepkörök bővítését kívánja az európai városhálózathoz való határozottabb kötődés.

Milyen irányban fejlődik a jövőben Budapest? Melyek azok az új nemzetközi, gazdasági, pénzügyi, szervezési és kulturális, tudományos funkciók, amelyek makrorégiójának, a Kárpát-medencének, s azon túl Közép-Európa fejlődésére hatnak? A jövőbeli funkciók közül melyek vannak jelen, illetve települhetnek meg Budapesten? Mindezek milyen igényeket fogalmazznak meg a városi infrastrukturális rendszerekkel szemben? Ezek a kérdések még megválaszolásra várnak (Barta, 1998; Enyedi, 1998). Ha nem találja ki önmagát Budapest, s jövője a spontán folyamatok eredménye lesz, akkor a „vidék” sem tudja megtalálni a megújítás stabil forrásait. Hiszen mindig a főváros volt, s egyben maradt is Magyarországon az innovációfogadás és -terjesztés elsődleges centruma, így nem lehet közömbös a hazai regionális folyamatok alakulásánál Budapest jövője. Látni kell, hogy a fővárosi önkormányzat és a kormány tartós szemben állása nem kedvez a megújítási folyamatok kiszélesítésének, azokat jelentősen késlelteti, s ezzel a hazai térszerkezet átalakulását is fékezheti.

4.3. A határ menti együttműködés

Magyarország a Kárpát-medence központjában fekszik, s hét országgal határos. A szomszédos országok közül egy (Ausztria) az Európai Unió tagja, egy további vélhetően azzá válik (Szlovénia), és az együttes jövőbeli európai uniós belső határ tehát 458 km hosszú lesz. A további öt ország esélyei nem kedvezőek arra, hogy a XXI. század első évtizedének végéig az európai gazdasági és politikai integrációhoz csatlakozzanak. Ezekkel az országokkal hazánk közel 1800

km hosszan érintkezik, ami határszakaszának 80%-át jelenti. Magyarország tehát egy „fordítókorong”, vagy „kapuország” lett az egyesülő európai gazdasági és politikai térben Kelet- és Dél-Európa irányába.

Nem szabad megfeledkezni arról, hogy az 1800 km hosszú határszakasznak a másik oldalán, a szomszédos országokban közel 3,6 millió magyar nemzeti-ségű állampolgár él, akiknek a kapcsolatát az anyaországgal tartósan biztosítani kell. A határok mentén, a szomszéd országok magyar nemzetiségű lakosai fontos közvetítők a gazdasági és társadalmi kapcsolatoknak, aminek révén lényegében Komárom várostól egészen Szentgotthárd városáig egy új fejlesztési és egyben kommunikációs városövezet jöhet létre. Ez a városövezet válhat a közvetítőjévé az európai, de a magyar gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatoknak is, s ennek következtében a korábbi periférikus helyzetük felértékelődik, alapvetően megváltozik.

A határ menti együttműködések tehát új dimenziókat nyithatnak meg a magyar területi fejlődésben, s egyben a térszerkezetben. Ezek a szervezett és intézményes határ menti együttműködések hozzájárulhatnak a szomszédos országokban élő magyarság helyzetének javításához, hiszen itt konkrét, sokoldalú, egyben napi kommunikációk jönnek létre a határrégiókban. A külső és a belső határ menti területi egységek együttműködését az Európai Unió jelenleg, de a jövőben is támogatni fogja a társult vagy az arra készülő országok irányába. Így azok nemzeti politikai tényezői kénytelenek lesznek a szorosabb kapcsolatokat elviselni, azokat a maguk módján támogatni. Az eurorégiókkal tehát új intézményi keretek alakulhatnak ki, amik részben függetlenedhetnek a legtöbb szomszédos – Ausztriát kivéve mind a hatra érvényes – országokra jellemző centralizált állami irányítástól, s ennek következtében a térségi szintű kapcsolatok hálózati jellegű formációi alakulhatnak ki, amik a kapcsolatok új dimenzióit nyithatják meg.

A területi politika elvei között a jövőben kapjon nagyobb szerepet a határ menti kapcsolatok élénkítése, azaz váljon „kétpólusúvá”. Az egyik pólus az európai integráció, az arra való felkészítése a területi egységeknek, a másik pólus a közép-európai regionális együttműködési formák kialakításának támogatása. Ez segítheti a keleti és déli országrészek gyorsabb felzárkózását az ottani centrumok fejlődésében és térbeli hatásaik kiteljesedésében.

4.4. Önkormányzati rendszer és civil szféra

Az önkormányzatok a rendszerváltástól kezdve az elmúlt tíz esztendőben egyre több erőforráshoz jutottak, ami érvényes a területi és a helyi szintre. A területi szinten a területfejlesztéshez kapcsolódó erőforrások találhatók, melyek nagy-

ságát szükségszerű bővíteni, hiszen a GDP jelenlegi 0,2%-át kitevő decentralizált forrásokat a jövőben 1,5–1,8%-ra kell növelni. A területi szint a megnövelt forrásokkal képes a helyi szinteket és a többi területfejlesztési szereplőt aktivizálni az együttes fejlesztésre, a szükségszerű partneri kapcsolatok kiépítésére.

Felismerhető egyre több működési zavar a helyi szinteken, így a települési önkormányzatoknál. Ennek okai összetettek és sokrétűek, visszavezethető a kormányzati intézkedésekre éppen úgy, mint az elaprózott önkormányzati rendszerre. Nem kerülhető meg a jövőben a közigazgatási rendszer átalakítása, a jelenleg közel 3200 települési önkormányzat szervezeti és intézményi összevonása. A kibontakozó kistérségi együttműködések – 180–200 szerveződés figyelhető meg az országban – a fejlesztési források megszerzése érdekében alakultak, de magukban rejtik a térségi szintű szervezeti és intézményi együttműködések lehetőségét is.

Nemcsak a helyi önkormányzatok szintjén válik szükségessé a jövőben a reform, hanem az állami tevékenységek területi közvetítő rendszereiben is. Ennek iránya lehet egyrészt a további feladatok leadása a helyi szintekre, másrészt az intézményrendszer regionalizációja, illetve a politikai regionalizáció feltételeinek megteremtése.

Európai tapasztalat, hogy a gazdasági rendszerek stabilizációjával párhuzamosan az állampolgárok érdeklődése az országos politikától fokozatosan elfordul a nagyobb mozgásteret és sikert biztosító helyi-területi szint felé. A helyi-területi politizálás tereinek a kiszélesedése várható, ami együtt jár a helyi-területi társadalmi szerveződések bővülésével, azok növekvő szerepvállalásával a közösségek ügyeiben. A civil szervezetek aktivizációs terei megkövetelik a települési és a területi politizálás eddigi kereteinek megújítását, de felszínre hozzák a terület és településfejlődés új irányait is. A jövőben azok a települések és térségek lehetnek sikeresek, amelyek képesek működésükbe integrálni a civil szférára nyújtotta új erőforrásokat.

4.5. Decentralizáció és regionalizáció

Szorosan kapcsolódik a közigazgatáshoz a regionalizáció, de fontossága miatt önálló pontban kell ezzel a jövőnk szempontjából meghatározó tényezőrendszerrel foglalkozni. A magyar államszervezés az elmúlt ezer esztendőben a centralizáció jegyében folyt, az új évezred küszöbén szükségessé válik, éppen a demokratikus intézményrendszer teljes kiépülésével, hogy a decentralizáció kerüljön az államszervezés központjába, annak intézményrendszereinek minél szélesebb kiépítésével.

A centralizációt mindig ágazati szemlélet képviseli, míg a decentralizáció a területi szintű gondolkodást és cselekvést állítja előtérbe. Hosszú párviadal kezdődött meg a rendszerváltástól a két szemléletmód között, amiben sajnos egyre gyakrabban a tradicionális „bajnok”, a centralizáció és ezzel együtt az ágazati szemlélet győzedelmeskedett, de állíthatjuk – még a bukások ellenére is –, hogy egyre több eleme jelenik meg a decentralizációnak, a területi szemléletnek. A gazdasági helyzet stabilizációval, az állam egyre több funkcióból történő kivonulásával, a társadalmi és civil kontroll növekedésével, a területi szerkezet kínálta bőségszaru éppen a decentralizáció térhódításával és intézményrendszerének megteremtésével nyílhat meg.

A hét régió kialakítása megtörtént, ám azok még nem működnek, még nem tudták megszólítani a területfejlesztés szereplőit, csak, mint dekoncentrált – újabb meghatározások szerint paragovermentális szervezetek (Verebélyi, 2000) – testületek funkcionálnak, mérsékelt és felhasználásban megkötött forrásokkal. A területfejlesztés valós szereplőit, a gazdasági egységeket nem érdeklik a regionális „játékok”. Hiszen a régióknak nincs hatásköre, nem kerültek meghatározásra a feladatköreik, nem tisztázott, hogy a megyei és a regionális szint között a területfejlesztésben milyen elhatárolt feladatok lehetnek, azok egymáshoz miként kapcsolódnak. A komolyan hitt politikai tényezők keverednek még össze, a területfejlesztés a vidékfejlesztéssel, s mindezt erősen kötik az agrárszektor megújításához, ami persze megzavarja a kialakulatlan intézményrendszert éppen úgy, mint a területfejlesztés szereplőit.

Az ország európai uniós csatlakozása felkészülésének ütemétől a valós regionalizáció lemaradt. Szükséges lenne ezt az „erőforrást” határozottabban aktivizálni, a lopakodó decentralizáció helyett politikailag határozott támogatást adni az intézmény- és eszközrendszer regionalizációjának. Félő, hogy ennek hiányában a csatlakozás után jelentkező támogatások felhasználásánál ismét az ágazati szereplők kerülnek túlsúlyba, ami rontani fogja azok hasznosítását, de kedvezőtlenül hat a területi szerkezet alakítására.

4.6. Környezeti gondolkodás

A területi és az ökológiai folyamatok sokoldalú összekapcsolása szükséges. A területfejlesztés nem képzelhető el alapos és rendszerező környezeti elemzések, hatástanulmányok nélkül, ugyanakkor már felismerhető, hogy egyre több akció szerveződik a táji, települési értékek megóvására, illetve azoknak a fenntartható fejlődésen alapuló hasznosítására. A környezeti szemlélet kihívása tartós, ehhez persze a gondolkodásmódnak éppen úgy meg kell változnia, mint a területi gondolkodásnak és érdekeltségi rendszernek.

4.7. Felkészülés az európai uniós csatlakozásra

Az Európai Unióba való belépésre a felkészülés megkezdődött. A regionális politika az első, induló lépéseit megtette. Az elkövetkező években minél előbb meg kell tanítani járni, majd futni a területfejlesztés szereplőit, hogy a csatlakozásig edzett, a fejlesztések fogadására képes régiók, megyék és települések legyenek Magyarországon. Az integráció nyújtotta előnyöket csak a felkészült területi egységek képesek a nemzeti felemelkedés érdekében hasznosítani.

Elbizonytalanodnak viszont a szereplők a csatlakozás elhúzódásával. Hiszen bizonytalan a határidő, egyre többször lebegteti az Európai Unió Bizottsága a belépés időpontját, ennek következtében, nem lehet tervezni és programozni a jövőt. Nincsenek egyértelműen meghatározott kritériumok, így nem lehet tudni pontosan, hogy mikor vagyunk „érettek” a felvételre. Állandó az összehasonlítás más társult országokkal, ami növeli a bizonyítási kényszert, ennek következtében számos intézkedés születik, amik viszont nem biztos, hogy megérleltek, a hazai politikai, társadalmi és intézményi struktúrába szervesen beépíthetők. Számos kierőszakolt intézményi modell kerül kialakításra és bevezetésre. Például a régiók intézménye, ami több európai uniós országban még szintén nem működik (gondoljunk Írországra, Portugáliára, Dániára, Hollandiára vagy éppen Görögországra). A tervezési rendszer (Átfogó Fejlesztési Terv, Nemzeti Fejlesztési Terv) szabályai sem egyértelműek, azok kidolgozásának módja jelentős zavarokat okoz az ágazatoknál és területi szinten egyaránt. A programozás rendszere regionális, megyei és kistérségi szinten bizonytalanul alakul, hiszen a szereplők aktivitása nem ismert, de nem látható előre a helyi és központi források nagysága sem. Említhetjük az igazán ködben úszó monitoring- (ellenőrzési) rendszert is, hiszen ennek intézményei, módszerei az Európai Unió országaiban sem kellően kialakult, hasonlóan a támogatások területi hatásainak méréséhez, azok fejlesztési következményeinek számbavételéhez. Az európai uniós támogatások pályázati rendszerében a szabályok nem átláthatóak, a döntési folyamatok időben nagyon kitolódnak és nehézkesek, bonyolult az elszámolás. Gondjuk az állandó fenyegetés, hogy Magyarország nem képes pl. a Phare-forrásokat elkölteni, holott számos esetben a bizottság lassú döntése, nem kiforrott koncepciója miatt nem jött visszaigazolás a pályázatokról, a felhasználás engedélyezéséről, aminek következtében a szereplők lelkesedésüket elveszítették, miközben a saját forrásaikat is másra használták fel. Az importált szakértők és a szervezetek nyerik meg a jelentősebb pályázatokat, nem rendelkeznek helyismerettel, információkkal, az Európai Unióban alkalmazott modellekben és intézményi struktúrában gondolkodnak, miközben számos nemzeti, területi sajátosságot nem vesznek figyelembe, azokat belegyömöszölik az uniós panelekbe, amik esetleg még nem, vagy már nem aktuálisak az országban.

A felkészülés döntő eleme, hogy a területfejlesztés szereplői minél alaposabb ismereteket szerezzenek az Európai Unió regionális politikájának valós működéséről, ezeknek az információknak a feldolgozása és azok gyakorlati beépítése a területrendszer működésébe a következő esztendő leg sürgetőbb feladatai közé tartoznak.

A magyar regionális politika az európai uniós csatlakozásig számos új feladat előtt áll. A politika tudományos megalapozottsága magas szintű, abban tükröződnek az európai területi folyamatok sajátosságai, a következő évtizedekben kijelölhetők a fejlődési irányok, azok alkalmazásának technikái. Az átmenet területi folyamatai lassan lezárulnak. A térségi szintek mindegyike rendelkezik fejlesztési koncepcióval, most kerülnek kidolgozásra ezek alapján a programok, azaz egy éven belül már a területi egységek is rendelkeznek a fejlesztés irányival és azok kivitelezésének módjával. A területfejlesztés többi szereplője is kezdi felismerni, hogy a területi dimenzióban is lehetőségek rejlenek fejlesztési céljaikhoz. Lassan halad viszont a decentralizáció, nem kap kellő támogatást az intézményrendszer gyorsabb kiépítése, s a források területi szintre telepítése is mérsékelt ütemben történik. A magyar területi szerkezet és intézményrendszer az elkövetkező időben nagyobb politikai figyelemmel és támogatottsággal válhat csak alkalmassá az európai uniós támogatások fogadására, egyben döntő eleme lehet az ország egészének felzárkózásában.

Irodalom

- Baranyi B. 1999: A „periféria perifériáján” – a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. – *Tér és Társadalom*, 4. pp. 17–45.
- Barta Gy. 1998: Nemzetköziesedés, globalizáció, nemzetközi városok. In: *Budapest – a nemzetközi város*. Szerk. Glatz F. Magyarország az ezredfordulón. MTA, Budapest, pp. 13–27.
- Dankó L.–G. Fekete É. 1996: *Az országhatáron átnyúló gazdasági kapcsolatok és ezek kölcsönhatása a területi fejlődésre Északkelet-Magyarországon*. Kézirat. MTA RKK Észak-magyarországi Osztálya, Miskolc.
- Dancs L. 1999: Határon átnyúló kapcsolatok az Északkelet-Alföldön. In: Baranyi B. (szerk.): *Északkelet-Magyarország és a határok*. Kézirat. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete, Debreceni Csoport, Debrecen. pp. 329–371.
- Dusek T. 1999: A területfejlesztés megújításának iránya, az ipari körzet. – *Tér és Társadalom*, 1–2. pp. 89–109.
- Diczházi B. 1997: Külföldi tőkebefektetések hatása a regionális gazdaságra. – *Tér és Társadalom*, 2. pp. 67–91.
- Dőry T.–Rechnitzer J. 2000: *Regionális innovációs stratégiák*. Budapest, Oktatási Minisztérium.
- Egyedi Gy. 1994: Területfejlesztés és regionális átalakulás a poszt szocialista Magyarországon. – *Társadalmi Szemle*, 8–9. pp. 133–140.
- Egyedi Gy. 1996: Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. – *Ember, település, régió*. Budapest.
- Egyedi Gy. 1997: A sikeres város. – *Tér és Társadalom*, 4. pp. 1–7.
- Egyedi Gy. 1998: Budapest – kapuváros? In: *Budapest – a nemzetközi város*. Szerk. Glatz F. Magyarország az ezredfordulón. MTA, Budapest. pp. 47–59.
- Golobics P. 1995: *A határ menti térségek városainak szerepe a regionális együttműködésben*. Közlemények a JPTE Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszékéről, 3. Pécs. – Hajdú Z. 1996: A magyar–horvát határ menti együttműködés dilemmái. In: Pál Á.–Szónokyné Ancsin G. (szerk.): *Határon innen – határon túl*. Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia. Szeged. pp. 306–313.
- Grosz A. 2000: A gépjármű klaszterek külföldi tapasztalatai és a Pannon Autóklaszter lehetőségei. – *Tér és Társadalom*, 4. pp. 147–161.
- Hardi T. 2000: Államhatárok és regionális együttműködések. In: Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RKK, Pécs. pp. 575–595.
- Horváth Gy.–Illés I. 1997: *Regionális fejlődés és politika*. A gazdasági és a szociális kohézió erősítésének feladatai Magyarországon az Európai Unióhoz való csatlakozás időszakában. Európai Tükör Műhelytanulmányok, 16. Integrációs Stratégiai Munkacsoport, Budapest.
- Horváth Gy. 1998: *Európai regionális politika*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

- 10 Jahre Transformationsprozesse in der Mitte Europas 2000. *Informationen zur Raumentwicklung* 2000. 7/8.
- Lengyel I. 1996: *Határtalan lehetőségek? Békés megye gazdasága és határ menti kapcsolatai*. Kézirat. Körösi Csoma S. Főiskola, Közgazdasági Intézet, Békéscsaba–Gyula.
- Lengyel I. 1999: *Régiók versenyképessége*. JPTE Gazdaságtudományi Kar, Szeged. Kézirat.
- Lengyel I.–Rechnitzer J. 2000: A városok versenyképessége. In: Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RKK, Pécs. pp. 130–153.
- Matolcsy Gy.–Diczházi B. 1998: A növekedés regionális forrásai. A „két banán” regionális stratégiája. – *Társadalmi Szemle*, 1. pp. 21–35.
- Nemes Nagy J. 1998: Átrajzolódó térképek. *Magyarország évtizedkönyve. A rendszerváltás (1988–1998)*. II. Szerk. Kurtán S.–Sándor P.–Vass L. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Nagykovácsi Kiadó. pp. 657–672.
- Pál Á. 1996: Dél-alföldi határ menti települések társadalom-gazdaságföldrajzi jelentősége. In: Pál Á.–Szónokyné Ancsin G. (szerk.): *Határon innen – határon túl*. Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia. Szeged. pp. 181–191.
- Pálné Kovács I. 1999: *Regionális politika és a közigazgatás*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Pálné Kovács I.–Csefkó F. 1997: Önkormányzati szerepvállalás a helyi gazdaság fejlesztésében. – *Comitatus*, július–augusztus, pp. 19–29.
- Rechnitzer J. 1993: *Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk*. MTA RKK, Győr.
- Rechnitzer J. 1997a: Nonprofit szervezetek területi szerkezete. *Magyarország évtizedkönyve. A rendszerváltás (1988–1998)*. II. Szerk. Kurtán S.–Sándor P.–Vass L. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Nagykovácsi Kiadó. pp. 539–553.
- Rechnitzer J. 1997b: Jegyzetek a területi tervezés új, régi kihívásaihoz. – *Tér és Társadalom*, 3. pp. 14–22.
- Rechnitzer J. 1997c: Az Északnyugat-Dunántúl térségének gazdasági adottságai és versenyelőnyei. – *Tér és Társadalom*, 1. pp. 1–38.
- Rechnitzer J. 1997d: Eurorégió vázlatok a magyar–osztrák–szlovák határ menti térségben. – *Tér és Társadalom*, 2. pp. 29–58.
- Rechnitzer J. 1998: *A területi stratégiák*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Rechnitzer J. 1999: Az állami vagyon privatizációjának területi dimenziói. – *Tér és Társadalom*, 3. pp. 101–121
- Ruttkay É. 1995: Határok, határmentiség, regionális politika. – *Comitatus*, december, pp. 23–35.
- Szaló P. 1998: A siker kötelez. – *Területi Statisztika*, 3. pp. 199–210.
- Tóth J. 1996: A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés. In: Pál Á.–Szónokyné Ancsin G. (szerk.): *Határon innen – határon túl*. Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia. Szeged. pp. 22–27.
- Verebélyi I. 2000: Önkormányzati rendszerváltás és modernizáció I., II. – *Magyar Közigazgatás*, 9., 10. pp. 521–528., 577–587.

STRUCTURAL CHANGES IN THE REGIONAL ECONOMY

János Rechnitzer

Many people evaluated the regional policy of the last ten years in many ways. Some consider it successful, saying that the regulation was adopted, the institution system was formed, the elaboration of development ideas of spatial units (mostly counties) and the implementation of concrete programs with the help of decentralised resources began. Others criticise the institution system, its operation, the way of resource allocation and the effectiveness of the utilisation of these resources and the real economic development effect of the regional policy.

According to the trends of the last ten years and the evaluations it is clear that there are three forms of regional policy approach working side by side.

A) The elements of clear-cut centrally determined regional policy were present and affected the transition

The regional policy was not able to become an independent economy and social development factor. It was weak, enervate and dependent in every government of the last ten years. The direction was in the ministries without considerable financial resources, and were kept down by the “other side”, the partner tasks (environment protection, agricultural development). The spatial approach did not embed in the economic policy and in the development ideas of the individual sectors. There was a sectoral dominance in the development policies, the spatial connections and effects were suppressed. The strong central governance was the feature of the 1990s, the proportion of decentralised resources for direct spatial development was not considerable (0,3-0,4 % of the GDP), moreover it was labelled money, so mostly not the special regional objectives determined the utilisation of the support. The formation of normative approach in the allocation of resources began, but the power of political connections is very strong, its intensity was different in the different government cycles, but it was easily provable.

B) The classical principles, institutions and techniques of regional policy in the market economy were established

It is not antagonism that while the mechanism of central governance in regional policy had a great effect, the spatial development institutions and instruments of classical market economy were established gradually and slowly became dominant. The gradual establishment of classical spatial crisis management instruments (employment policy, the support of foreign investment inflow, the establishment of basic infrastructural systems), the establishment of public (parliament committees, ministry, spatial

development fund), spatial (county level and regional spatial development agencies) and market institution system, the appearance of “slink” decentralisation, the spectacular decrease of some elements of regional differences (mainly market based infrastructural systems like phone, public utilities) can be registered. This is the period of development and self-determination, without central government influence, moreover the government encouraged the process by the establishment and operation of the self-government system. More and more central programs were (but following the traditional sectoral structure¹⁴) connected to this self-realisation process which generated the determination of spatial development actors and in some cases the co-operation of them.

C) *The elements of post-modern regional policy emerged*

The establishment of spatial development system necessarily brought along that beside the public sector, elements and techniques of bottom-up, heavily decentralised development policy emerged. The elaboration of sub-regional and county-level development strategies and programmes has begun, which helps the determination of the future visions and the connections of the new spatial development actors. The 1990s are the object lesson of the self-organisation of sub-regions, but unfortunately this process was disturbed by state intervention. There were many good examples of local economic development (e. g. industrial parks), and we can register more elements of innovation oriented economy development. There is a growing demand of decentralisation, and the decentralisation attempts generate successful developments. Finally, we cannot forget about the increasing competition of the spatial units, about the new types of intraregional and interregional co-operations, and about the development of spatial level networks of economic actors.

We can conclude that the transition has not finished yet in regional policy, the different approaches, instruments and institution systems of spatial development working side by side, the actors activity differs a lot, the co-operation between them is immature, there are no spatial level resources (or at least not expressed) to encourage these co-operations.

¹⁴ Let's think of the industrial park programme launched in 1995, which was and remained sectoral based, but it is true that it encouraged the enlargement of location supply and the activated the local economy development resources.

A SZERZŐ

Héderváron (Győr-Moson-Sopron megye) született 1952. június 5-én. Középiskolai tanulmányait Győrben végezte. 1975-ben kapott oklevelet a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán.

1975-től az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének kutatója, egyetemi doktori értekezését 1978-ban szerezte meg, a közgazdaságtudomány kandidátusa fokozatot 1985-ben, az MTA doktora értekezését 1994-ben védte meg.

Tudományos tevékenységét a regionális gazdasági szerkezetek elemzésével kezdte. A területi input-output modellek kidolgozásában és azok alkalmazásában ért el eredményeket, hiszen vizsgálta a hetvenes évek végén a Dél-Dunántúl négy megyéjének megyén belüli és egymás közötti kapcsolatait. Kutatásai feltárták, hogy az akkori gazdasági viszonyok között a területi kapcsolatok egyirányúak voltak, a megyék és maga a régió gazdasága is erősen függött a centrumtól, a fővárostól. A kutatási irányát a nyolcvanas években váltotta, érdeklődése az innovációk területi megjelenésére és terjedésére terjedt ki. A klasszikus innovációkutatás módszerével dolgozta fel a rendszerváltozás időszakában a magyar területi szerkezetet. Kimutatta, hogy ebben az időszakban az újdonságok (új vállalkozási formák, külföldi tőke, új technológiák, információk, különféle fogyasztási módok, társadalmi szerveződések) összefüggés érvényesül; a nyugat-keleti földrajzi meghatározottság, a településhálózatban elfoglalt helyzet, a helyi gazdaság hagyományai, aktivizációs képessége. A kilencvenes években érdeklődése a területi tervezés felé fordult, különféle eljárásokat dolgozott ki a regionális, a megyei és a kistérségi fejlesztési koncepciók összeállítására, a területi szereplők jövőt alakító elképzeléseinek érvényesítésére. Kutatásai jelenleg az átmenet területi folyamataira irányulnak, különösen a városhálózat átalakulására, illetve az új ismeretek területi befogadására és alkalmazásának feltételeire.

Eddig két önálló monográfiát írt, nyolc tanulmánykötetet szerkesztett és 160 tudományos közleménye jelent meg, ebből 28 külföldi folyóiratokban. Számos hazai és több külföldi tudományos alaptól és alapítványtól nyert el támogatást kutatásaihoz.

A regionális tudomány fejlesztését nemcsak a kutatásaival, hanem tudományszervezéssel is segíti. Tagja és 1997-től elnöke az MTA Regionális Tudományos Bizottságnak. 1994-től főszerkesztője a Tér és Társadalom folyóiratnak. Több szakmai fórum tagja, illetve részt vállal a regionális szintű tudományos közéletben, így 1996-tól a Veszprémi Akadémiai Bizottság alelnöke. A területfejlesztés szakmai munkájában, mint az Országos Területfejlesztési Tanács tanácskozási tagja vesz részt (1998-tól).

A Széchenyi István Főiskolán 1991-ben megalapította a Regionális és Település-gazdaságtan Tanszékét, amely a közgazdász képzésen belül a településgazdász szakirányt gondozza, egyben más stúdiumoknál is folytat oktatást a regionális tudományhoz tartozó diszciplínákban. 2000-től egyetemi tanári kinevezetés kapott a nevezett tanszékre. A Magyar Akkreditációs Bizottság tagja, egyben alelnöke 2001-től.

Tagja több hazai és külföldi tudományos társaságnak, amelyek rendezvényein rendszeresen tart előadást. Több hónapos kutatómunkát végzett Ausztriában, Németországban, több országban volt hosszabb-rövidebb ideig tanulmányúton.

